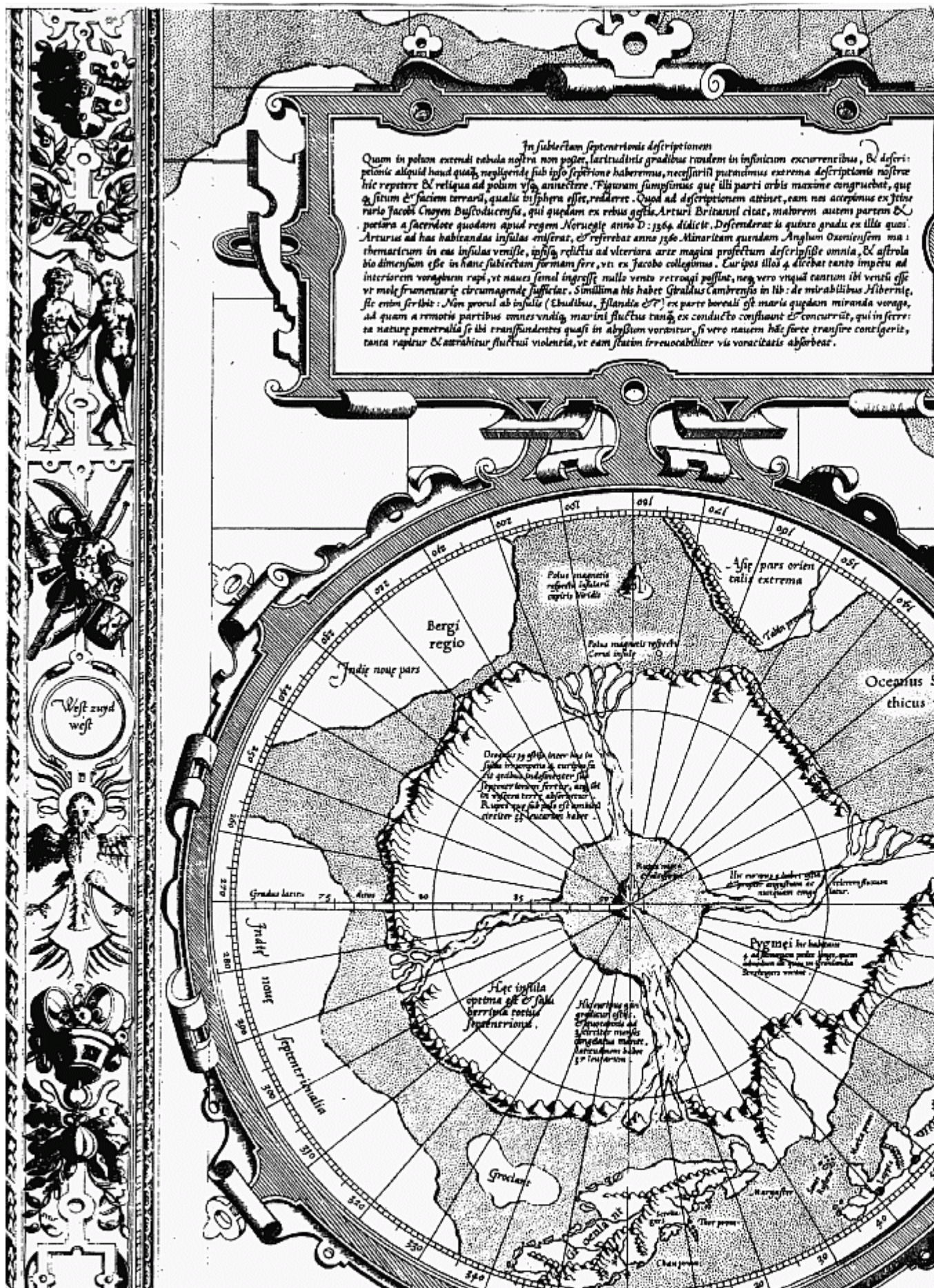

Afb. 1: *that strange plat of the Septentrionall Ilands* (naar Mercator¹).

Cor Hendriks: Een brief van Gerard Mercator aan John Dee, 20 April 1577

In het Ms. Vitellius C VII, bevattend de opzet voor het 'Volume of Great and Rich Discoveries' en te vinden in het British Museum, schrijft Dee: 'I noted the day of the receipt (as on the 20th of the month of Aprill last past; now iust twenty dayes syns). And there came in a packet of letters, to me sent, from that excellent & famous geographer Gerardus Mercator.'² De wiskundige en cosmograaf³ John Dee (1527-1604) was bevriend geraakt met de bekende cartograaf Gerard Mercator (1512-1594) in de tijd dat hij studeerde in Leuven (1548-1550) bij Gemma Frisius en Mercator. De brief bevindt zich als enige in het laatste hoofdstuk van het handschrift, dat getiteld is: *That all these Northern Iles and Septentrional Parts are lawfully appropriated to the Crown of this Brytish Impire: and the terrible adventure and great loss of the Brytish people and other of King Arthur his subjects perishing about the first discovery thereof. And the placing of Colonies in the same Iles and Regions by the same King Arthur. And an entire and general Description of all the part of the world within 12 degrees of the North Pole and somewhat more.*⁴

Dee begint dit 'hoofdstuk' met de volgende voorbeschouwing:

*And this matter of Discovery in hand, and chiefly of these most Northerly Countries and Iles, hath caused me (since the last yere) to send into divers places beyond the sea, and to men there in our age rightfully esteemed, to wit to the honest Philosopher and Mathematician, Gerardus Mercator and to that learned Geographer Abrahamus Ortelius whose company also (syns my first lettres sent over) I have had of late in my poore howse at Mortlake: And of the other (in my youth) sufficient Record is publisshed of our great familiarity. And the chief pith of this Chapter will testify the honest and philosophicall Regarde that he had, of my earnest request to him. In as much as, spedily he returned the very principal Authority whereupon he fasshioned unto us that strange plat of the Septentrionall Ilands. That thereby our men (Adventurers and Discoverers) might under- stand, what account is to be made, or what Credit is to be given to the same Description. This then with other matter, I receyved from him lately :-*⁵

De *strange plat of the Septentrionall Ilands*, waaraan Dee refereert, is de inzet op de bekende kaart van Mercator uit 1569 en herhaald in 1595 met de voorstelling van de Noordpool, die onder meer te vinden is in de prachtige tweebandige uitgave van Boorstins *The Discoverers*, waar echter vanwege de afbeelding op de linkerbenenhoek van de kaart de fout wordt gemaakt te spreken van een afbeelding van Antarctica.⁶ Mercator hechtte een verklaring aan deze inzet, die alleen in de afbeelding van Taylor wordt weergegeven. Taylor geeft de tekst hiervan weer met een vertaling van Hakluyt, maar haar lezing is niet geheel accuraat, evenals haar lezing van het MS Vitellius C VII, waarvan een andere, betere lezing te vinden is bij

¹ Mercator 1569, linkerbenenhoek van de wereldkaart.

² Durme 1959, 131 n°112. De titel moet zijn: *Of famous and rich discoveries*.

³ Santina 2006, 43 (naar David Woodward 1996, 13): 'the mapping of the entire world was the task of the cosmographer who used a framework of celestially derived circles – parallels and meridians – as a backdrop for explaining the order and creation of the world in metaphysical terms.' Dee noemt zichzelf een 'philosopher'.

⁴ Taylor 1956, 56.

⁵ Taylor 1956, 56.

⁶ Boorstin 1991 I, 402-403: This section of the southern portion of that map shows a part of Antarctica, where the projection enlarged the dimensions of the landmass. Therefore, Mercator also included in his map an inset projection of *Antartica* centered on the *South Pole*. (Mijn italics.) De afbeelding is ook te vinden bij Taylor 1956, 62, bij Spies 1994, 101, zie Bagrow & Skelton 1964: Tafel LXX.

Durme.⁷ Hierbij moet worden opgemerkt, dat de lezing wordt bemoeilijkt doordat het manuscript in 1731 beschadigd is door een brand in Ashburnham House, terwijl het handschrift, dat zonder twijfel van Dee is, ervan getuigt geschreven te zijn in grote haast.⁸ De brief is dus tweetalig, in het Nederlands (*Belgica lingua*), voorzover letterlijk door Mercator uit het boek van Cnoyen wordt geciteerd en in het Latijn wanneer Mercator om sneller te zijn resumeert, maar in het handschrift zijn door Dee in het Engels notaties toegevoegd (met *). De tekst behoeft echter meer verklaring, die verkregen kan worden door vergelijking met de samenvattingen van Mercator en Hakluyt, de door Mercator op zijn inzet aangebrachte teksten en vooral ook de bekende wereldkaart van Johannes Ruysch uit 1507.

Clarissimo Viro D. Joannis Dee, Domino et fautori suo plurimum colendo. In aedibus Mortlacensibus juxta Tamesim prope Londinum. Clausis tri-	To the most brilliant mister doctor Joannis Dee, his most honoured Lord and protector. In the house of Mortlake on the Thames near London. Enclosed [are] three ... (line missing)
Clarissimo viro D ^o : Joanni Dee, Domino et fautori suo Plurimum colendo. In ædibus Mortlacensibus, iuxta Tamesim prope Londinum. Clausis literis (vir clarissime) vidi nuntum aliquantisper apud me, retinere posse. Pronide postpositis omnibus negotijs, operam dedi, vt quæ maxime a me desideras perscriberem, vnaque	

Dit is de aanhefbrief van Mercator, die doorloopt tot het woord ‘reposui’, waarna het verhaal van Cnoyen begint, dat mogelijk drie velletjes omvatte (de ‘clausis tri...’).

mittere. Metuens ne tam cito quam tibi ... erit, eadem transmittere non daretur. Scripsi omnia quæ de situ Septentrionis habeo ⁹ , et his Cr ... gavi &c.	... to send. Fearing that it would not be quickly with you, if transmission were delayed . I have written everything that I have on the position of Septentrionis, and ...
mitterem: metuens ne tam cito quam tibi ijs opus erit, eadem transmittere non daretur. Scripsi itaque omnia quæ de situ Septentrionis habeo, et his literis alli gaui etc.	

Septentrionis is het noordelijke deel van de wereld genoemd naar de Zevenster, waarmee het sterrenbeeld de Grote Beer wordt bedoeld.

Jacobus Cnoyen van Tsertoghenbosche orbem peragravit, ut Mandevillanus sed meliore judicio visa annotavit. Scripsit Belgica lingua. Quæ ante in eo ad Regiones Septentrionales <i>sententia</i> inveni sic (ut sequitur) ad verbum exactum. Nisi quod quædam brevitatis, et accelerandi Latine reddidi, si non semper verbum sententia tamen reposui.	Jacobus Cnoyen of 's-Hertogenbosch travelled around the world like Mandeville but with better judgement noted down what he saw. He wrote in the Dutch language. What I have in the past extracted from him on the Septentrional Regions follows with exact words. But to make it shorter and faster I have put it into Latin, when not always his words I have kept his meaning.
Jacobus Cnoyen de Tsertoghenbosch, orbem par agravit, ut Mandevillanus: sed meliori paulo iudicio visa annotavit. Scripsit Belgica lingua. Quæ autem in eo ad Regiones Septentrionales spectancia inueni, sic vt sequitur (ad verbum) excerpsi . Nisi quod quædam (brevitatis et accelerandi causa) Latine reddidi: si non semper verbum vero , sententiam tamen reposui.	

⁷ Taylor 1956, 56-61; Durme 1959, 132-139, die hiervoor Monsieur Colin Clair de Londres bedankt (139, nt. 26).

⁸ Durme 1959, 139 en 139f. n. 26.

⁹ Verbeterd voor ‘habes’ (jij hebt).

Wie Jacobus Cnoyen is, is niet bekend, maar in zijn en mijn geboorteplaats 's-Hertogenbosch hebben ze in de buurt met namen van ontdekkingsreizigers hem geëerd door een straat naar hem te vernoemen: de Jacob Cnodestraat.¹⁰ De naam Cnode komt veelvuldig in 's-Hertogenbosch voor. Zo werd Hendrik Cnode in 1375 tot schepen benoemd en zijn zegel is te vinden bij de Bossche schepenzegels. P. J. Meertens geeft in zijn opstel *De betekenis van de Nederlandse familienamen* als voorbeeld, dat tot diep in de vijftiende eeuw geen regelmaat is te bespeuren in de erfelijkheid van familienamen, de vijf zonen van Goeswinus Cnode uit 's-Hertogenbosch (1408), die alle vijf een verschillende achternaam voeren: Goeswinus Cnode, Johan Bye, Ghisbertus Bac, Theodoricus Posteel en Laurentius Volkaert.¹¹ In het archief van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch is in 1437 ene Jacob Cnode proost (priesterbestuurder) van de broederschap.¹² In het archief van het klooster Sint-Catharina in Leusden vinden we enige charters met betrekking tot enige leden van de familie Cnode. Uit 1421 is er een akte van vestiging van ene Johan, priester, zoon van wijlen Godefrid Meerskens, op 'Baukens Kamer' in 's-Hertogenbosch bij 'Abds Brugge'. Er is sprake van het betalen van 3 erfcijnzen door Nicolaus, zoon van wijlen Godefrid Godde Klaaszn, aan klooster Porta Caeli, aan Geerlac Cnode en aan Johan zelf, waarvoor Nicolaus dit goed mag gebruiken. Uit 1427 is een akte van de vestiging door Jacob, zoon van wijlen Johan Cnode en uit 1476 is er een akte van overdracht door Jacob, zoon van wijlen Jacob, zoon van wijlen Johan Cnode.¹³ Debrabandere heeft de naam Cnode opgenomen in zijn *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk* onder Knoden, Knodt, Knood(t), Knot(t), Knötgen: uit het Mhd. Knode of Knote, wat 'knoop' of 'knoest' betekent en de benaming is voor een knoestig of gedrongen mens. Als voorbeeld noemt hij uit 1200 Arnoldi Cnoden uit Keulen.¹⁴ Mercator maakt van Jacob een wereldreiziger in zijn brief aan Hakluyt: 'Iacobi Cnoyen Buscoducensis itinerarium per omnem Asiam, Affricam, et Septentrionem (The historie of the voyage of Iacobus Cnoyen Buschoducensis throughout all Asia, Affrica, and the North).¹⁵ Jacob Cnoyen de wereldreiziger (*orbem peragravit*) is dus de schrijver van een reisverslag (*itinerarium*), dat beter was dan dat van Mandeville, waarvan we nu weten, dat het uit de duim was gezogen door een studeerkamergeleerde.¹⁶ Mercator had het

¹⁰ Henny Molthuysen, in: *Brabants Dagblad* do. 5 september 1985. In het Nederlands is de 'd' zwak in woorden als rode (rooie), dode (dooie), zode (zooi, MNL. *zooye*), bode (booie, waarvan Eng. boy), etc. (goede = goeie; gouden = gouwe; oude = ouwe; raden = raaien; kade = kaai; vgl. leder = leer; weder = weer; veder = veer).

¹¹ Meertens 1941, 7 naar *De Nederlandsche Leeuw*, LVI (1938) kol. 435.

¹² Archiefnr. 335 (29 juli 1437): 'Gerard Bathenzoon, zoon van Gerard, heeft overgedragen voor schepenen van 's-Hertogenbosch aan Jan de Ouden, zoon van Willem Loyer, en Jacob Cnode, proosten van de broederschap: erfcijns uit 't Goet ten Broecke en uit de helft van het gemaal van twee windmolens in Tilburg.'

¹³ Archief Klooster Sint-Catharina in Leusden charter n°253, 299 en 300. Beide Jabobs zullen Cnode geheten hebben. Ook in het Helmondse stadsarchief komt een Jacob Cnode voor, van wie niet duidelijk is waar hij vandaan komt. Het betreft inv.nr. 4434 (oud nr. 1505) akte 5 Coll HB van 3-2-1458, waarin Johannes van der Doeseldonck, zoon van Peter van der Doeseldonck, heeft verkocht aan Jacob Cnode een erfelijke rente van twee mud rogge, Bossche maat, uit 2/3 en de helft van 1/3 part uit de hoeve genaamd die Doseldonck in de gemeente Helmond, gelegen aan de Aa (etc.).

¹⁴ Debrabandere 2003, 692. Lexer, 111 geeft voor 'knode, knote': knoten, schlinge; bildl. rätsel, wirrsal. Verdam, 298 geeft voor 'Cnodde, cnode': knot, knobbel, knoop (cnodden = knopen).

¹⁵ Richard Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* 4, 122 en 124; brief gedateerd Duisburg, 28 juli 1580, zie Durme 1959, 157-160 n°143 voor Franse versie.

¹⁶ Vgl. Santina 2006, 5f: 'It is thus that in the Middle Ages Marco Polo would come to bear the sobriquet of "il Million" as in "of the million lies", having described, more or less, a "reality", whilst Mandeville, who constructed his fabulous world from the seclusion of his desk, was unquestionably regarded as the more reliable source.' Overigens geeft Ramusio een andere reden voor die bijnaam: Marco sprak na zijn thuiskomst over de *miljoenen* aan goud als belastinginkomsten van de Grote Kaan en gebruikte het woord *miljoenen* zo vaak, dat men hem de bijnaam MESSER MARCO MILLIONI gaf en zijn huis aan de S. Giovanni Chrisostomo het Hof van Millionni noemde. (Yule, Introductory notices I.5.) Nog een andere verklaring geeft de Dominicaanse monnik Jacopo d'Acqui, een tijdgenoot van Marco, in zijn *Imago Mundi*: 'Marco the Venetian ... who was called *Milono*, which is as much as to say 'a thousand thousand pounds,' for so goes the phrase in Venice.' (Yule,

boek eens geleend van een Antwerpse vriend – Abraham Ortelius¹⁷ - en het na gebruik weer teruggegeven; toen hij echter jaren later (naar aanleiding van Dee's verzoek om inlichtingen) weer zijn vriend ernaar vroeg, wist deze niet meer van wie hij het geleend had.¹⁸ Hij heeft een gedeelte uit het boek overgeschreven en stuurt nu aan Dee dat deel, wat betrekking heeft op de noordelijke gebieden, waarbij hij om de zaak wat sneller te vertellen gedeeltes in het Latijn samenvat.

In Nortnorwegen, dat men dat duyster Nortwegen¹⁹ heet, ist drie maanden achter een donker, [geen²⁰] sonneschijn, maer altijd Dageraet.* Dit <i>Norwegen</i> leet tegen over tconincrijck dat men <i>heet</i> Provincie²¹ van Obscur, latine Provincia Tenebrosa. Daer achter af staet nit²² in Marcus van ...²³ sien²⁴ geschriften. Ende dit Obscur is ...²⁵ conincrijck van Cams lant. Ende <i>tusschen</i> duyster Nortwegen ende Obscur, en is maer 12** milen Zees.	In North-Norway, which is called Dusky Norway, it is three months long dark, no sunshine, but always dawn. This [North]-Norway is lying over against the kingdom that is called Province of Obscur, in Latin Provincia Tenebrosa. What comes behind it is (not?) in Marco [Polo]'s writings. And this Obscur is [by?] the kingdom of the land of the Chan. And between Dark Norway and Obscur is only twelve miles of sea.
In septentrionali Norwegia (quam et obscuram Norwegiam homines appellant) ad tres menses continuos obscuritas est: Sole nunquam supra Horizontem elevato: Est ibi tamen intered quasi diluculum (dageraad) quoddam etc.	

Nortwegen (Nortvegia) is de spelling, die Jacob Ziegler gebruikt op zijn kaart van Scandinavia uit 1532.²⁶ Een Nortnorwegen of Duister Nortwegen is op geen enkele kaart te bespeuren, maar op de kaart van Ziegler is te zien, dat Groenland, dat uiterst links begint langs de noordrand doorloopt en rechts uitkomt in Laponia, dat aan het noorden van Nortvegia aansluit. Deze landverbinding tussen Groenland en Skandinavië is al te zien op de kaart van Claudius Clavus van Skandinavië uit 1427.²⁷ Op de kaart van Hieronymus Münzer

Introductory Notes VI, 36) Volgens Yule zijn verschillende verklaringen gegeven: 'ascribing it to the family's having brought home a fortune of a million of *lire*, in fact to their being *millionaires*. This is the explanation followed by Sansovino, Marco Barbaro, Coronelli, and others. More far-fetched is that of Fontanini, who supposes the name to have been given to the Book as containing a great number of stories, like the *Cento Novelle* or the *Thousand and One Nights!*' Maar die van Ramusio is de meest waarschijnlijke (Yule, Intr. VIII, n°44).

¹⁷ Zie Durme 1959, 132 n°114. Mercator leerde Ortelius (1527-1598) kennen op de Boekenbeurs van Frankfurt in 1554 en samen maakten ze in 1560 een reis door Frankrijk, die mogelijk het begin was van Ortelius' cartografische activiteiten (Koeman 1964, 13).

¹⁸ Haklyt, *l.c.*: olim mihi Amicus Antuerpiæ ab alio mutu'o acceptum communicavit, eo vsus sum, et reddidi: post multos annos eundem ab amico repetij et reminisci ille non potuit 'a quo accepisset. (was lent me in time past by a friend of mine at Antwerpe. After I had used it, I restored it againe: after many yeeres I required it againe of my friend, but hee had forgotten of whom hee had borrowed it.).

¹⁹ Taylor: 'Norwegen'.

²⁰ Onduidelijk is van wie de haken om het woord 'geen' zijn, wie dit woord heeft ingevoegd.

²¹ Onderstreepte letters zijn door mij toegevoegd, in tegenstelling tot geïtaliceerde letters, die van Durme of Taylor zijn.

²² Moet zijn 'niet' (*nit* is Duits).

²³ = Marco Polo (Marcus van Venetië).

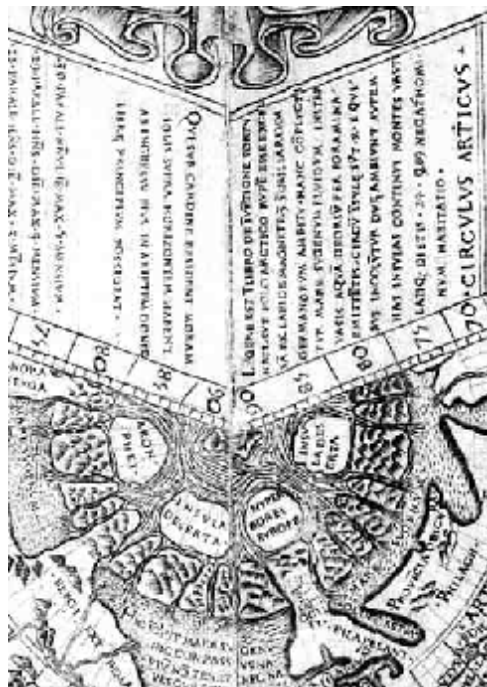
²⁴ Verbeterd voor 'gien', hetgeen niet 'geen' kan betekenen, want dat is 'gheen'. Anrooij 2000, 22 betreft het bij het voorafgaande: 'Marcus van ...gien' (dus 'Venegien'?), maar dan ontbreekt een genitief-uitgang.

²⁵ Voeg in: '... dat' (= bij dat?).

²⁶ De meeste kaarten, die ik gebruik, zijn te vinden in Marijke Spies' *Bij Noorden Om* (1994), hier p. 35, afb. 15. Het is even zoeken naar de letters, die nogal verspreid staan. 'NORT' is duidelijk te lezen in het noorden, 'VE' staat een stuk zuidelijker onder 'HESCHO', terwijl 'GIA' vrijwel onleesbaar op bergen staat boven 'BERGIS'.

²⁷ Spies 1994, 21, afb. 8.

uit 1493 vormt Grvnlant een landbrug tussen de Wildlappen in Noord Noorwegen en Russia.²⁸ Noord Noorwegen was echter wel bekend aan de Engelse monnik Ranulph Higden in zijn *Polychronicon* (±1327), die meldt dat het daar in de zomer altijd dag is en in de winter voortdurend nacht.²⁹ De opmerking van Cnoyen, dat het drie maanden donker is, is in tegenspraak met de voortdurende dageraad. Dee* maakt de notatie: ‘Note that it is by experience found that nere the North Pole in the very dead of winter tyme is a continual glimring twilight at the least. The farder help of light of the Mones recourse above their horizon *being* not mentioned.’ We kunnen dit vergelijken met een van de legendes op de kaart van Ruysch, die luidt: ‘Qui svb cardine resident, moram solis svpra horizontem habent ab ingressu hvis in arietem donec libre principium possideat (Wie onder de pool wonen, hebben slechts de zon boven de horizon vanaf zijn binnentreden in Ram totdat hij het begin van Weegschaal in bezit neemt)’.

Afb. 2: De Noordpool op de Ruysch-kaart van 1507 met de legende over de magneetberg.

De Provincie van Obscur oftewel Provincia Tenebrosa doet denken aan de ‘Tenebrosum mare’, die Clavus geeft aan het noordoostelijke deel van de IJszee (Congelatum mare) tussen het noorden van Noruegica en dat deel van Groenland, waar naar zijn opgave de Pigmei wonen. Op de wereldkaart van Fra Mauro uit 1457 ligt boven de Montes Hyperborei de ‘Region de tenebre’.³⁰ De Provincia Obscura is te vinden op de kaart van Ruysch ten oosten van Lapland (Pilapelant) en de Oddegast Mare.³¹ Dee** merkt op: ‘aliter recepten. The most western bownd of the great Cham his land.’ Aan de oostzijde is het door een baai gescheiden van ‘Tantaria Magna’, oftewel het land van de grote Khan. De zee tussen duister Nortwegen en Obscur, die maar 12 mijlen breed is, is de reeds genoemde Oddegast Mare (Witte Zee). In dit deel van Noorwegen is door Ruysch een kerk getekend, met de legende ‘Sancti Odulfi’, de St. Olafs kerk in Vardø in Finmark in de uiterste noordoostpunt van Noorwegen, gebouwd in 1307.³² Met ‘daarachter’ t.o.v. de ‘Provincia Tenebrosa’, wat niet in Marco Polo’s geschriften zou staan’, bedoelt Cnoyen het Noorden, aangezien het Oosten, het land van de Chan,

²⁸ Bagrow-Skelton 1964, 126 (kaart van Midden-Europa, houtsnede uit *Liber Chronicarum*).

²⁹ Vaughan 1982, 324.

³⁰ Tafel II in Hennig IV (1956). Ook op de Parijse Ecuy-Globe (begin 16^e eeuw?) is op deze plek de ‘Obscvra regio’ aangegeven (Hennig, tafel VII, in de linkerbovenhoek van de foto).

³¹ Spies 1994, 28f afb. 12, vooral 12a.

uitgebreid door Marco Polo wordt beschreven. '[T]o go and discover the land of the Great Khan' was het doel van de door Henry VIII uitgezonden expeditie van John Ruth in 1527, die begon met te zeilen naar Newfoundland.³³ De 'Obscura Regio' is ook te vinden op de kaart van Ortelius Finaeus uit 1531, vlak boven 'magna hungaria', een onderdeel van 'Tartaria'.³⁴

In Nortnorwegen en mach men niet commen omder Zughender Zeen wille, die achter Groclant leet wantet noch vorder ³⁵ Nordwaert leet. Dit Nortnorwegen ³⁶ comt tot aen tgheberchte dat ront om gaet om Septentrionem ende het paelt aen desen gheberchten mit 17 Fransche mijlen lants: anders ist all zee. Ende dit is dat geberchte da ... (regel ontbreekt)	In North-Norway one cannot come because of the Sucking Sea that lies behind Grocland, because it lies even farther northward. This North-Norway extends to the mountain range that goes around Septentrionem and it borders on these mountains with 17 French miles of land: all else is sea. And this is that mountain range that ... (line missing)
In septentrionalem Norwegiam non est facilis traiectus, propter Maria* [* Maria attractiva] rapida, quæ post Groclandiam sunt. Vterius enim aliquanto ista septentrionalis Norwegia versus septentrionem sita est. Septentrionalis ista Norwegia ad ipsos montes pertingit, qui circa Septentri[59]onem, quasi quodam gyro circulone eminent etc.	

Groclant wordt niet genoemd op de kaart van Ruysch, maar aangezien het nog verder naar het noorden ligt, zou het overeenkomen met een van de vier door Ruysch rond de pool getekende eilanden en wel dat met de legende 'Hyperborei evrope'. Dee merkt op: 'This Grocland to me seemeth to be our Groenlandt.' Zoals Cnoyen aangeeft, loopt Nortnorwegen door tot in de bergen, die op de Ruyschkaart rond de pooleilanden zijn getekend. Aan weerszijden ligt een 'Mare Svgenvm', een Zuigende Zee. Het land is breder dan de Oddegast Mare, dus '17 Fransche mijlen' is toepasselijk. De zin 'Ende dit is dat geberchte dat...' heeft betrekking op het rond de pooleilanden lopende gebergte, dat op drie plaatsen aan land paalt, nl. bij de 'Planora de Berga' in de uiterste westhoek van de kaart en bij 'Bergi Extrema', het deel van Azië, dat doorloopt in 'Grvenlant'.

lant ontrent 15 Franschen mijlen: <i>et distat inde ad Orientalem partem</i> . Ende hier teghen wonnen ³⁷ binnen Septentrion dat Clein Volck,	land about 15 French miles: and is removed from there to the oriental part. And here about live within Septentrion that Small People,
--	---

³² Duzer 2008, 197: 'On the Zwickau map only three [city signs] are red: Lisbon; Nodrosia, that is, Nidaros, now Trondheim, Norway; and Sodulfus, that is, S. Odulfus or Saint Olaf, representing the Church of St. Olaf in Vardø, in northeastern Norway.' In een noot voegt hij toe: 'The Church of St Olaf in Vardø was consecrated in 1307. Johannes Ruysch shows the building on his 1507 world map and labels it Sancti Odulfi. [...] The emphasis placed on Norway by the two red city signs on the Zwickau map is intriguing.' Zie ook Seaver 1996, 217: 'almost certainly St. Olaf's Church at Vardø, way up in Finnmark'. Op Wikipedia is deze informatie ook te vinden, evenals de alternatieve mening, dat het de Olafskerk van Trondheim zou zijn, vanwege de ligging, maar juist de ligging in Noord-Noorwegen sluit Trondheim uit. Overigens is er ook een Nederlandse St. Odulfus (in Best, maar ook andere plaatsen vereerd) uit de 8-9^e eeuw, wiens relieken zijn gestolen door Noormannen, naar het schijnt, die ze verkocht hebben in Engeland, waar in Evesham ook een Odulphus-cultus is ontstaan. Hij was de missionaris van de Friezen, maar onduidelijk is of hij wat met Vardø te maken heeft. De afleiding Odulfus = Olaf komt me merkwaardig voor en mogelijk is de kerk later, toen men niet meer wist wie Odulfus was, toegeschreven aan de veel bekendere Noorse heilige koning Olaf. Vgl. D.H. Turner, 'The Evesham-Psalter', in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 27 (1964) 24f: '... relics of Odulfus of Stavoren were brought to England about 1034 and bought by Aelfward, abbot of Evesham and bishop of London, for 100 marks.'

³³ Wallis 1980, 101; citaat naar L.C. Wroth, *The Voyages of Giovanni da Verrazzano 1524-1528*, New Haven & London 1970, 166-168.

³⁴ Spies 1994, 32 afb. 13. Groenland is op deze kaart net als bij Ruysch een deel van Azië.

³⁵ = verder.

³⁶ Durme: 'Nordnorwegen'.

daer oock in Arturus Gesten af staet. Ende oock paelter aen een schoon offen landt. Ende dit landt leet tusschen de Provincie van Obscur, ende van de Provincie van Bergi. Maer tusschen elck van desen Provincien, ende desen landen, leet een Zughende Zee.* Ende dese Provincie paelt aen desen gheberchten mit 72 Fransche mijlen lants.	about which is also written in Arthur's Deeds. And also borders it a beautiful open country. And this country lies between the Province of Obscur and the Province of Bergi. But between each of these Provinces and these countries lies a Sucking Sea. And this Province borders on these mountain ranges with 72 French miles of land.
Istique sunt Montes* [*Montes maximi Septentrionem ambientes, et in quibus Civitates erant Regis Arthuri tempore.], de quibus scriptum est, quod in eisdem certae sunt Civitates: veluti supra, in Arthuri gestis inuenire poteris, etc. Et ex opposito habiat Populus stature exiguae: de quo in Arthuri gestis fit mentio, etc.	

* Dee merkt op: '... story ... matter is: 8 ... is there, ... is but small ... and yet in ... news very true ... of truth were ... to receyve ... call or Poeticall ... yet to the vulgar Readers or Hearers wyth pleasure & ...', waarvan weinig kaas valt te maken.

Het land verder naar het oosten is de 'Planora de Berga', waarvan de punt loopt tot in de rondlopende bergen en iets smaller is dan de punt van Noord-Noorwegen, dus '15 Fransche mijlen' klinkt redelijk. Dat hier het Kleine Volk woont, zagen we op de kaart van Clavus. In de Arthur-verhalen wordt regelmatig melding gemaakt van kabouters. Of Cnoyen hier een speciaal boek voor ogen heeft is niet duidelijk. De mooie open vlakte tussen de Provincie van Obscur en de Provincie van Bergi is waarschijnlijk de 'Planora de Berga', aangezien het woord Planora 'vlakte' betekent, terwijl de Provincie die met 72 Fransche mijlen paalt aan het gebergte de Provincie van Bergi is, dat grenst aan een land met de legende 'Ivdei inclvsi', de door bergen ingesloten Joden, die we op de kaart van Giovanni Matteo Contarini uit 1506 tegenkomen als 'Ivdei Clavsi'.³⁸ Merkwaardigerwijs wordt op de Sanudo-kaart uit 1320 van dit gebied (boven de 'montes sythie') gezegd: 'hic fuerunt inclusi tartari'.³⁹ Hun directe burenen zijn 'gog et magog', die door Ruysch aanzienlijk lager (op 60°) zijn afgebeeld. De 'Vlakte van Bargu' is bekend uit de reizen van Marco Polo. Deze schrijft erover: 'Upon travelling forty days, as it is said, you reach the Ocean (de Noordelijke IJszee). [...] In an island lying off the Coast gerfalcons (witte valken) are found. [...] This island is situated so far to the north that the North Star appears to be behind you, and have in part a southern bearing. Having thus spoken of the regions in the vicinity of the Northern Ocean...'⁴⁰ Op de kaart van Ortelius van Tartarië (1570), waarop de naam van Marco Polo (M. Paul Veneti) voorkomt, zien we in de Oceanvs Scythicvs vlak boven 'Bargv' met de legende 'regio palustris (moerasgebied)' een eilandje voor de kust liggen met de omschrijving 'Insula falconum, M. Paul Veneti', terwijl het tot in Septentrio doorlopende schiereiland bevolkt is met de verdwenen stammen van Israel (Dan, Nephtali, etc.).⁴¹ Over het 'eiland der valken' zegt de Arabische schrijver Abu'l-Hasan 'Ali Ibn Sa'id: 'Het eiland Harmûsa, dat ligt in het noordelijkste deel van de bewoonde wereld is bijna 12 dagreizen lang en in het midden zo'n 4 dagreizen breed. Ervan halen mensen goede valken. Het middelpunt ligt op 28° longitude en 56° latitude. Eromheen liggen kleine eilanden, die valken hebben en ten westen ervan ligt het eiland der witte valken, dat bijna 7 dagreizen lang is van west naar oost en bijna 4 dagreizen breed. Daarheen en naar het

³⁷ = wonen, hetgeen moet zijn: woont.

³⁸ Wallis 1992, 417 fig. 5. De kaart heeft dezelfde waaier-opzet als de kaart van Ruysch, maar is minder goed in zijn afbeelding van de continenten van de Oude Wereld. De typische Ruysch-verbeelding van de septentrionale gebieden is niet op deze kaart te vinden. Ook op de kaart van Waldseemüller (1507) zijn de 'Judei inclusi' te vinden. (Spies 1994, 41).

³⁹ Hennig III, 129 (afb.).

⁴⁰ Marco Polo Bk. I, c. 56 (ed. Manuel Komroff), 1930, 98. Hij is er dus niet zelf geweest ('as it is said').

⁴¹ Spies 1994, 73 afb. 28

kleine noordeiland gaan mensen om de witte valken te verkrijgen, die vandaar naar de Sultan van Egypte worden gebracht en de prijs ervan, die gewoonlijk wordt opgevoerd onder de uitgaven uit zijn schatkist, is duizend denariën, maar als ze dode valken brengen krijgen ze 500 denariën. Daar wordt ook de ijsbeer gevonden. Hij loopt uit de zee in, zwemt en vangt vis en wat hij niet eet of waarin hij geen trek heeft, nemen deze valken en dit is hun voedsel, want daar worden geen vogels gevonden vanwege de grote kou. De pelzen van deze beren zijn zacht en het gebeurt vaak dat zulke pelzen worden gebracht naar de koninklijke residentie in Egypte.’⁴² Deze beer zien we ook in een beschrijving van IJsland in de 13^e eeuwse *Geographia Universalis*, die volgens Oleson op Groenland betrekking heeft: ‘Yselandia is the outermost part of Europe, on the other side of Norway to the north ... the more distant parts of it are always buried under enduring ice at the coast of the Outer Sea to the north, where the ocean is frozen, and turns into ice because of the dreadful frost. To the east of it, is Eastern Scythia; to the south, Norway; to the west, the Irish Sea ... it is called Yselandia, as the sea of ice, for there the mountains are said to be frozen together, in the severity of the icy cold. There is crystal. In that region are to be found many very large and wild polar bears, who break the ice asunder with their claws, and make very large openings in it. Through these, they dive into the sea, and catch fish beneath the ice. They pull them through the said openings and carry them to the coast and live on them. The earth is barren of vegetation in a few places... For this reason, the people live, for the most part on fish and game and meat. Sheep cannot live there because of the cold, and therefore the inhabitants protect themselves against the cold and dress in the skins of wild animals which they kill ... The people are very fleshy, doughty and white (*alba*).’⁴³ Bij Marco Polo is er sprake van het ‘Land der Duisternis’ voor de gebieden tussen de Oeral en de Ob en ook Sihab ed-Din ibn Fadi allah al-Umari (1300-1348) noemt de streken ten oosten van de Oeral ‘Land der Duisternis’.⁴⁴

Haec et plura de situ septentrionis inveniuntur in Principio Gestorum Arturi etc.* Olim Insulae Septentriones ⁴⁵ subiectae, vocabantur Ciliae, [forté Tyleae], nunc Septentrionales: in quibus Septentrionalis Norwegia, et multi parvi Fluvii:	This and more of the place of Septentrion is to be found in the Principio of the Deeds of Arthur etc. In the old days the Septentrional Islands were subjected, called Ciliae (maybe Thule), now Septentrionales: in which Septentrionalis Norway, and very little rivers:
Haec et plura de situ Septentrionis inveniuntur in principio Gestorum Arthurj etc. Olim Insulae Septentrioni subiectæ, vocabantur Cileæ* [*Forte Tyleæ], nunc Septentrionales: in quibus Septentrionalis Norwegia, et multi parvi fluvij* [*potius, Freta multa] etc.,	

*Dee merkt op: ‘... *Gestae Arturi*. A rare *testimony* of great importance to the Brytitish title to the *Septentrional* Regions *Atlantis* in particular.’ Hier zien we de veelgebruikte titel *Gestae Arturi*, die echter voorafgegaan wordt door een weggevalen woord, mogelijk ‘Res’, omdat

⁴² Oleson 1964, 93f volgens wie Harmûsa Baffin Island is. Het citaat van Marco Polo luidt bij hem: ‘It is also on islands in that sea (north of Bargu at Lake Baikal) that the Gerfalcons are bred. You must now that the place is so far to the north that you leave the North Star somewhat behind you towards the south! The Gerfalcons are so abundant there that the Emperor of China can have as many as he likes to send for. And you must not suppose that those Gerfalcons which the Christians carry into the Tartar dominions go to the Great Khan; they are carried only to the Prince of the Levant.’ Een tweede passage luidt: ‘The country [Russia] is so great that it reaches even to the shores of the Ocean Sea and ‘tis in that sea that there are certain islands in which are produced numbers of Gerfalcons and peregrine falcons which are carried in many directions. From Russia also to Oroech [Norway] it is not very far, and the journey could be made were it not for tje tremendous cold.’ (naar *The Book of Ser Marco Polo*, ed. Yule, London 1871, I, 237, 238). Oleson bemerkt in een noot (p. 188, n. 12): ‘Yule and Ravenstein believe that Bargu is Barguchen Turgum or Barguti in Asia.’

⁴³ Oleson 1964, 95, vgl. Nansen 1911, II, 191.

⁴⁴ Hennig 1950, II, 257.

⁴⁵ Durme: ‘Septentrion.’

Gestae een genitief is. Mercator gebruikt hier de titel *Principio Gestorum Arturi*, het Begin van de Daden van Arthur, of de Eerste Daden van Arthur. Een dergelijk boek is echter niet bekend.

De invoeging, dat Ciliae waarschijnlijk Tyleae (Thule) moet zijn, is van Dee. Thule was de oude naam voor IJsland, maar misschien ook Noorwegen, zoals op de merkwaardige kaarten van de Ptolomeus-atlas uit ±1467 en 1482 van de bevroren zee (Mare Congelatum), waar voor de Noorse zuidkust en boven de Orcaden het ‘thile/thyle insule’ te vinden is.⁴⁶

Afb. 3: Het eiland Tile op de Carta Marina van Olaus Magnus

som twee, som een, som drie kenningen⁴⁷ wijt, of meer of min: ende sijn geheeten die Zughende Zee, om* dattet water *altoos* so sterck na septentrion loopt, dat gheen en can een Scip daer teghen doen op seilen. Ende hier ist al ijs, van October tot Meert. Ende in dese latitud liggen hooghe gheberchten** tot in de wolken ende meest al onbegroeide rootsen. Ende meest altoos ist onder dese latitud mistich ende doncker weder &c. Ende men weet wel dat tusschen 70 ende 78 graet van latitud, geen habitatie⁴⁸ *** en is van menschen. Maer dese 78 graet van latitud gaen⁴⁹ als een Circkel ront om Polus Arcticus: Als nu hooge gheberchten (regel ontbreekt)

some two, some one, some three kennings wide, or more or less: and are called the Sucking Sea, because the water runs always so strong to Septentrion, that no wind is able to make a ship sail against it. And here it is all ice, from October to March. And on this latitude lie high mountain ranges up into the clouds and mostly bare rocks. And most of the time it is on this latitude misty and dark weather etc. And one knows well that between 70 and 78 degrees of latitude there is no habitation of people. But this 78th degree of latitude goes like a circle around the Arctic Pole: When now high mountain ranges (line missing)

qui dicuntur Maria attractiua eò quòd versus Septentrionem, perpetuò tantóque impetu ibidem feratur aqua, quod nullus ventus Nauem contrario possit repellere cursu etc. Et in hac latitudine altissimi sunt montes vsque ad nubium regionem, etc. Et in hac latitudine sepissime caliginosus et obscurus est aër, etc. In isto septuagesimo octavo Gradu latitudinis (quasi Corona Circulusue) circa Polum Arcticum, sunt maxima ex parte altissimi Montes: **in aliquibus verò locis ad 50. 60. vel 100. leucas aliqua latiora, alia autem anou(tiora) sunt illa commemorata Maria attractiua: quæ vbique ad Septentrionem rapiuntur.**

⁴⁶ Spies 1994, 22 afb. 9, 23 afb. 10. Zie ook op de *Carta Marina* van Olaus Magnus uit 1539.

⁴⁷ A kenning was 17 to 20 miles (overgenomen door Durme). Bij Verdam heeft het woord niet deze betekenis (1. begrip; 2. verklaring, schriftelijke optekening van schepenuitspraak; 3. erkenning; 4. kenteken), echter Van Dale: 1. het kennen; 2. (scheepvaart, verouderd) afstand waarop men iets nog kennen, onderscheiden kan; (etc.).

⁴⁸ Verbeterd voor ‘habitatio’. Durme leest ‘habitatione*’ (maar in een ontkenning is ‘en’ normaal, terwijl verder ‘habitatie’ wordt gebezigd).

⁴⁹ Moet zijn ‘gaet’.

Dee* merkt op over de Zuigende Zee: ‘Which Seas we call the Indrawing Seas.’ In het Middelnederduits is een *kenning(e)* ‘in der Schiffersprache eine gewisse Strecke Weges: 12-18 Seemeilen’, in het Engels is *kenning* ‘a marine measure of about 20 to 21 miles’. In *De kaart vander zee* uit 1532 (p. 28) wordt gezegd: ‘vijf milen sijn hier gerekent voor een kenning op Enghelant, wantet hoghe leyt’ en ook in *Het Leeskaartboek van Wisbuy* uit 1566 (p. 114) staat te lezen: ‘Vijf mijlen zijn hier gherekent voor een kenninghe.’ Dit wordt elders bevestigd: ‘eene kenninge..., dat is, volgens sommigen, vyf engelsche mylen of omtrent twee uren gaans te Lande, en volgens anderen, zo ver als men het hol van een schip in zee van strand *bekennen* kan.’⁵⁰ Op de kaart van Ruysch zijn drie ‘Zuigende Zeeën’, één tussen Planora de Berga en Bergi Extrema (de Noordelijke IJszee?), één tussen Bergi Extrema en Nort-Norwegen (Atlantische Oceaan) en één tussen Nort-Norwegen en de Planora de Berga (de Barentsz-Zee) en in het midden heeft Ruysch de tekst opgenomen: ‘Hic incipit Mare Sugenum. Hic compassus navium non tenet nec naves quae ferrum tenet revertere valent (Hier begint de Zuigende Zee. Hier werkt het scheepskompas niet meer en schepen die ijzer bevatten kunnen niet terugkeren)’. Een dergelijke tekst is al te vinden op de Walspergerse wereldkaart uit 1448, waar in de Noordelijke Zee geschreven staat: ‘In hoc mari magno non est navigatio propter magnetes (in deze grote zee is geen scheepvaart vanwege de magneten)’.⁵¹ Deze Zuigende Zee in de Atlantische Oceaan is heel bekend en wordt zeer uitgebreid beschreven door Eberhard Werner Happel in zijn *Größte Denkwürdigkeiten der Welt* uit 1684 onder het kopje ‘Der ungeheure nordische Strudel oder Moskoe-Strom’ (zie afb. 9). ‘Onder het grote aantal wonderen van deze wereld is de belangrijkste wel de verschrikkelijke *Strudel* (kolk) bij Noorwegen, die daar onder de namen Maalstroom, Zeenavel en Moskestroom thans in de gehele wereld bekend is, vooral omdat men verder nergens zijn gelijke vindt,’ aldus Happel. Deze Moskestroom ligt niet ver van Noorwegen tussen de eilanden Moskoe en Waroe op 68° NB, d.w.z. zo’n 60 mijl boven Trondheim. Volgens Happel hebben al velen over het verschijnsel geschreven, maar ze zijn het niet met elkaar eens, vanwaar hij de woorden volgt van de priester Clausonius, die in 1632 te Kopenhagen een boekje liet drukken onder de titel *Noriges oc omliggende Oers sandfeerdige Beskrivelse*. Op de genoemde breedtegraad liggen de eilanden Waroe, Moskoe en Lofoten, waarvan de eerste en laatste bewoond zijn, terwijl op de andere niets dan wilde schapen te vinden zijn. Vlakbij dit kleine, rotsige eilandje Moskoe is de ‘erschrockliche Meerwürbel’ aan te treffen, die zich – zo meldt Kirchener – op 13000 schreden in de rondte uitstrekt. Als de vloed op zijn hoogst is, begint deze *Würbel* (draaikolk) met verschrikkelijk geweld te draaien, doordat zich namelijk de stroom op vele rotsen onder het water splitst en het water naar zich toetrekt, tot het midden in een groot gat met enorm gedruis in de Afgrond verzinkt. Geen schip, hoe groot ook, kan zijn geweld ontgaan, het wordt tot een mijl afstand door de wervelende stroom gegrepen, ettelijke malen in een cirkel rondgesleurd en tenslotte met veel geweld het trechtergat ingesleurd. Bij eb, als de vloed begint terug te komen, spuugt de maalstroom het water zo hoog op, dat geen mastboom zo hoog kan zijn. Als antwoord op de vraag waar het water is tijdens die zes uur komt Happel met een theorie van de zeer geleerde Kircherus, die in zijn *Unterirdische Welt* stelt, dat het water via een onderaards kanaal gevoerd wordt naar de ‘Bottnische Sinus’, waar eveneens zo’n wervelstroom te vinden is (dit is de andere Mare Sugenum). Overal lopen er van deze verbindingen onder de aarde en Happel haalt de mening van Olaus Magnus aan, de beroemdste onder de Noordse scribenten, die de eigenschappen van deze streek het beste kende en op zeer goede gronden stelde, dat de hele Noordse tractus onder de aarde hol is en in zekere doch onzichtbare gangen onder de

⁵⁰ WNT VII.1, col. 2175f, betekenis 4 (citaat uit: *Teg. Staat d. Ver. Ned.* 3, 474). Volgens *Het Leeskaartboek* is er sprake van een ‘cleyne’ en een ‘grootte kenning’.

⁵¹ Hennig III (1953), 320.

aarde geheel opgedeeld is.⁵² Op de afbeelding van de verslindende maalstroom door Olaus Magnus zijn in de linker boven- en benedenhoek twee eilanden aangeduid behalve met een bouwwerk met de woorden Røst en Loffoet.⁵³

Afb. 4: Olaus Magnus: 'De æstu, siue fluxu, & refluxu Oceani' en detail van de Carta Marina.

Het laatste is duidelijk Lofoten, waarvan de naam op de kaart van Happel 'Loffoden' luidt. Op de Europakaart van Lucas Jansz. Waghenaer uit 1583 liggen voor de kust ruim boven 'Drontem' de eilanden 'Loffoet' en eronder 'Weroij' en daaronder de 'Maelstroem' en daaronder 'Rust'.⁵⁴ Een geheel andere opvatting heeft Ortelius op zijn kaart van de Noordelijke gebieden (*Septentrionalium Regionum Descriptio*) uit 1570, waar we veel noordelijker bij de 'Swentinas prom.' de 'Charybdis' zien afgebeeld in een inham van de 'Mare Congelatvm'.⁵⁵ Hakluyt schrijft dat 'Giraldus Cambrensis (who florished in the yeere 1210, vnder king Iohn) in his booke of the miracles of Ireland, hath certaine words altogether alike with these videlicet: [Sidenote: There is a notable whirlpoole on the coast of Norway, caled Malestrando (Mælstrom), about the latitude of 68.] Not farre from these Islands (namely the Hebrides, Island &c.) towards the North there is a certaine woonderful whirlpoole of the sea, whereinto all the waues of the sea from farre haue their course and recourse, as it were without stoppe: which, there conueying themselues into the secret receptacles of nature, are swallowed vp, as it were, into a bottomlesse pit, and if it chance that any shippe doe passe this way, it is pulled, and drawen with such a violence of the waues, that eftsoones without remedy, the force of the whirlpoole deuoureth the same.' En hij voegt toe: 'The Philosophers describe foure indraughts of this Ocean sea, in the foure opposite quarters of the world, from whence many doe coniecture that as well the flowing of the sea, as the blasts of the winde, haue their first originall.'⁵⁶ Ouder dan Gerald of Wales is het bericht van Paulus Diaconus (ook Warnefridi, ±720-790): 'En niet ver van de kust, waarover we tevoren spraken [dit is van Noorwegen] in het westen, waar de oceaan zich grenzeloos uitstrekt, is die zeer diepe afgrond (abyss) van de wateren, die we gewoonlijk de oceaannavel noemen. Gezegd wordt, dat hij tweemaal per dag de golven inzuigt en ze weer uitspuugt; zoals bewezen wordt te gebeuren langs al deze kusten, waar de golven in rennen en teruggaan met vreselijke snelheid. Zo'n golf

⁵² Happel 1990, 19-21.

⁵³ Spies 1994, 15 afb. 5.

⁵⁴ Spies 1994, 2 afb. 2. De Lofoten-eilanden liggen op 68° NB en omvatten Røst, Værøy en Mosken-esøya.

⁵⁵ Spies 1994, 82 afb. 32. De namen van de noordelijkste plaatsen op Ortelius' kaart komen overeen met Zieglers kaart (tot 'Stappen', waar de kaart van Ziegler een verbinding tussen Laponia en Gronlandia tekent, Ortelius echter de 'Motka prom.').

⁵⁶ Richard Hakluyt, *The Principal Navigations...*, Vol. I, p. 51 (PDF). Zie Gerald of Wales 1988 (= 1951), 67, c. 47: 'A whirlpool of the sea that swallows ships'. Zie Dee, *Limites*, 62: Simillima his habet Giraldus Cambrensis in lib: de Mirabilibus Hiberniæ: sic enim scribit: Non procul ab Insulis [Ebudibus* [*Girard Additio], Islandia etc.] ex parte Boreali, est Maris quædam miranda vorago: ad quam a remotis partibus omnes vndique marini fluctus tanquam ex conducto conflunt et concurrunt: qui in secreta Naturæ penetralia se ibi transfundentes, quasi in abyssum vorantur. Si vero Navem hac forte trasire contigerit, tanta rapitur, et attrahitur fluctuum, violentia, vt eam statim irreuocabiliter vis voracitatis* [*voraginis] absordeat.

of draaikolk wordt door de dichter Vergilius Charibdis genoemd en in zijn gedicht zegt hij dat die ligt in de straat bij Sicilië, aangezien hij zegt:

*“Scilla ligt aan de rechterhand
en de ingewikkelde Charibdis aan de linker.
En drie maal zuigt het de enorme golven
neer in de afgrond met de diepe draaikolk
van de golf, en hij zendt ze weer op de lucht in,
en de golf zwiept de sterren.”*

Bij de draaikolk waarover we hebben gesproken wordt beweerd dat schepen vaak erin worden getrokken met zo'n vaart, dat ze schijnen te lijken op de vlucht van pijlen door de lucht; en soms raken ze verloren in deze golf met een zeer beangstigende vernietiging. Vaak wanneer ze op het punt staan onder te gaan, worden ze weer teruggebracht door een plotse schok van de golven, en worden ze weer naar buiten gezonden met dezelfde vaart waarmee ze erin waren getrokken. Beweerd wordt dat er ook een andere golf van dezelfde soort is tussen Britannië en de Gallicische provincies [i.e. de Golf van Biskaje].⁵⁷ Isidoor spreekt over de Afgrond (herhaald door Hrabanus Maurus): 'Abyssus is de ondoordringbare diepte van de wateren, of de grotten van de verborgen wateren, maar ook die die verborgen stromen onder de grond. Daarom wordt het Abyssus genoemd, want alle stromen keren door verborgen aderen terug naar hun moeder Abyssus.'⁵⁸

Op de kaart van Ruysch is de bergring rond de pool (Dee** merkt op: 'Marvelous high mountains') getekend op 80° tot 84/85°, terwijl op 70° de 'Circvlvs Articvs' (Arctische cirkel: poolcirkel) ligt. Dat hier geen bewoning zou zijn is natuurlijk in tegenspraak met de kerk van St. Odulf, terwijl ook de Filappen binnen deze poolcirkel wonen. Dat het hier duister moet zijn, kunnen we afleiden uit de naam 'Provincie van Obscuur'. Over de afwezigheid van bewoning zegt Dee***: 'Some parte of Groenland doth stand betwene theis Bowndes mentioned, and yet habitable and inhabited. Perhaps, at that time, was none there inhabitant: and the North Cape of Norway doth lye in 71½ whereabowts, now is good habitation.' Dit is, zoals we zagen, een geheel terechte opmerking.

Norden deel van coninck Arturus heer ... die Nordeylanden bevocht en hem altemael* danich maecte. Ende men leest dat hem die Zughende Zeen bij de 4000 volks ontrocken die noit weder en quaemen. Maer A° 1364, quamen 8 van** desen personen in *Norwegen* tot den coninck.

North ... part of king Arthur's army ... fought against the Northern Islands and conquered them all. And one reads that the Sucking Sea took from him about 4000 people that never came back. But AD 1364 eight of these persons came in Norway to the king.

Huc appulit pars **vna** Nobilium Arthuri, quando ille Insulas* [*Omnes Insulæ Septentrionales (vsque ad Polum fere) Arthuro subiugate erant.] Septentrionales expugnabat, illasque omnes sibi subiectas efficiebat.⁵⁹ Et in scriptis habetur veterum, quod illi Arthuro Maria ista attractiva circiter 4000.** [**4000. homines (Arthuri subditi) ad attractivis istis abscorpti fretis.] homines abripuerint: qui nunquam sunt reversi verum Anno Dnj 1364. rediere octo [ex posteris] illorum hominum, in Norwegiam, ad Regem:

Dee* merkt op: 'King Arthur, his Conquest of all the North Ilands, *fortè heeren* 4000 of King Arthurs subjects consumed with the Indrawing seas.' Het verhaal van de in de Zuigende Zee verloren gegane schepen is al te vinden bij Adam van Bremen in zijn beschrijving van de

⁵⁷ Nansen 1911, I, 157.

⁵⁸ Nansen 1911, I, 159.

⁵⁹ Green vertaalt: *One group of Arthur's knights sailed thus far when he was conquering the northern isles and making them all subject to him.*

vaart van de Friese edellieden en die van koning Harald Hardråde (des Harten) in zijn *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* (IV, 39-41). De Friese vaart had volgens Hennig rond 1040 plaats en werd aan Adam verteld door aartsbisschop Adalbert. Ten tijde van diens voorganger voeren enige edelen uit Friesland naar het noorden om de zee te verkennen. Ze voeren tussen de Orcaden en Noorwegen door en kwamen bij een ijzig eiland, vanwaaruit ze verder naar de as van de pool zeilden. Daar kwamen ze plotseling in een zeer duistere nevel (*caliginem*) van de bevroerende oceaan en ze werden door de stroom meegesleurd naar de oorsprong van zijn golven (eb en vloed worden geduid als het inzuigen en uitspuwen van de maalstroom: ‘dies soll eine Strudel des Abgrunds sein’). God werd aangeroepen zich over hun zielen te erbarmen, maar enige schepen der gezellen werden meegesleurd, terwijl de rest door de golven opzij werd gedreven en terugwaarts, gescheiden van die anderen, en door machtige roeislagen zich wist te redden.⁶⁰ Haralds tocht zou volgens Hennig in 1065 hebben plaatsgevonden. Voorbij IJsland is geen bewoonbaar land meer, maar ligt alles in onverdraaglijke koude en onmeetbare nevel. Marcianus stelt: ‘Één dagreis aan gene zijde van Thule is de zee bevroren (eigenlijk ‘dik vloeibaar, stroperig’). Dit wilde de zeevaartkundige koning Harald gaan bekijken. Hij onderzocht met zijn schepen de breedte van de Noordelijke Oceaan, maar geraakte tenslotte, terwijl de grenzen van de ten einde lopende wereld zich duister aan de blik vertoonden, bij de enorm gapende kloof van de afgrond en ontkwam hem met terugwaarts gestuurde schepen slechts met moeite en niet zonder verlies (*paene vix salvus evasit*). Volgens een *scholion* op dit citaat wordt deze plek (d.w.z. die gapende afgrond) in hun taal (het Noors) Gemmendegop (‘ginnungap’ = Ginnungagap) genoemd.⁶¹ Ivar Bardsen maakt melding in het noorden, verder dan de Westvestiging, van een grote berg genaamd ‘Hemelrachs felld’ of ‘Himinraðz fjall’, oftewel een tot de hemel reikende berg, en verder dan deze berg moet geen mens zeilen, als hij zijn leven wil behouden van de vele draaikolken die in de hele zee eromheen liggen.⁶²

Dee** merkt op: ‘A°. Dñi. 1364 .8. men, being of the generation of them which went in King Arthur his tyme to these places discovering.’ Het Nederlands ‘8 van deze personen’ kan alleen betrekking hebben op de ‘4000 volks, die noit weder en quaemen’. De uitdrukking ‘Ende men leest’ is heel vaak een uitdrukking, die fantasieschrijvers gebruiken om niet-bestaande bronnen te fingeren. Hier verwijst het naar de *Gesta Arturi*, waarin, als we ons beperken tot Geoffrey van Monmouth, niets in die geest te lezen staat. 1364 is het jaar dat Ivar Bardarson terugkwam uit Groenland van zijn inspectie als gemachtigde van de Noorse koning. Hij noemde in zijn ‘Beschrijving van Groenland’ Sandr, de haven van Herjolfnes ‘een publieke haven van Noren en kooplui’, bedoelend een stapelplaats.⁶³ De Noorse koning in 1364 was Hakon VI Magnusson, van 1343-1380 koning van Noorwegen en van 1362-1364 ook van Zweden.

Inter quos duo sacerdotes: quorum unus habebat Astrolabium, qui quinto gradu descenderat ex Bruxellensi: uno inquam 8 Ge ... horum, qui cum primis navibus penetraverant in Regiones Septentrionales.	Amongst them two priests: of whom one had an astrolabe, who came in the fifth degree from someone from Brussels: one of the eight ... of those who with the first ships penetrated in the Septentrional Regions.
inter quos, duo sacerdotes: quorum vnus habebat Astrolabium: qui quinto* [*Immò 25°. Sic	

⁶⁰ Hennig 1950, II, 352f. Hennig ziet geen reden om aan het verhaal te twijfelen en wijst op de IJslandse bisschop en geograaf Gudbrandur Thorlaksson, die in 1606 de ‘Weltstrudel’ Ginnungagap daar tekende, waar de Straat Davis begint, en ongeveer in dezelfde tijd noteerde Björn Jonsson uit een oud, thans verloren handschrift: ‘Tussen Vinland en Groenland ligt de Ginnungagap, dat van de de hele wereld omsluitende Zee uitgaat.’ (ID., 355)

⁶¹ Hennig 1950, II, 365f; vgl. Peeters 1968, 143: *Dicitur iste locus eorum ydyomate Ghimمندegop*.

⁶² Nansen 1911, II, 108; I, 302, waar hij onzeker over de betekenis van de naam van de berg is.

⁶³ Oleson 1964, 112.

enim vniciue Generationi circiter 33. anni respondebunt.] gradu descenderat ex Bruxellensi. Vno inquam octo Germanorum qui cum primis Navibus penetrarunt in has regiones septentrionales.
--

Dee merkt op: ‘fortè 25 gradu. I mean in the 25 generation, at the least, after King Arthur his tyme allowing longer ages, than now the generall rate is: at betwene 25 & 30 yeres to a generation.’ Dee weet dat Arthur lang geleden leefde, nl. rond 530 (zie zometeen), dus moeten er meer dan vijf generaties voorbij zijn; maar dat is niet wat er staat: de priester met de astrolabe stamt in de vijfde graad af van iemand uit Brussel. Volgens Mercators legende bij de kaart van de noordelijke gebieden had Cnoyen zijn verhaal behalve *ex rebus gestis Arthuri Britanni* voornamelijk van een priester, die naar de koning van Noorwegen kwam in AD 1364. ‘Hij stamde in de vijfde graad van degenen af, die Arthur naar die te bewonen eilanden zond.’⁶⁴ Hier is de onduidelijke Brussel-connectie (ook Taylor vraagt zich af: ‘Who was the Bruxellensis?’⁶⁵) weggewerkt, maar Hakluyt laat in zijn vertaling ook het idee van de vijf generaties vallen en zegt slechts: ‘This priest was descended from them which King Arthur had sent to inhabite these Islands.’

Dat groet heer van Arthurus hadde (A° 530 ⁶⁶) alle den winter ghelegen in de Norteylanden van Scotlant. Ende een deel daraf over in Islant.	That great army of Arthur had stayed the whole winter in the Northern Islands of Scotland. And a part of it over in Iceland.
Nobilis** [**Bruxellensis] ille vir ⁶⁷ qui Arthuro inserviebat, Anno Domini 530 per totam hyemem commoratus fuerat in Insulis Septentrionalibus Scotiæ, et eorum una pars traiecit in Islandiam	

In de te grote ruimte tussen de twee haakjes is door Dee ‘A° 530’ ingevuld, nadat hij dit had uitgerekend aan de hand van Geoffrey de Monmouth, die in zijn *Geschiedenis van de Britse Koningen* Arthur IJsland laat veroveren in het jaar na zijn huwelijk met Guinevere. Eerst veroverde hij Ierland door koning Gilmaurius te verslaan, waarna hij zijn vloot naar IJsland richtte, waar hij het volk versloeg en onderwierp. Het gerucht verspreidde zich door al de andere eilanden, dat geen land Arthur kon weerstaan en Doldavius, koning van Gotland, en Gunhpar, koning van de Orkneys, kwamen uit eigen beweging tribut beloven en ‘homage’ doen.⁶⁸ Hier bevinden we ons dus aan het begin van de daden van Arthur, dus het boek dat Cnoyen bedoelt is mogelijk een late uitbreiding van deze begindaden van Arthur, die ook een bezoek aan de poolgebieden inhoudt, waarbij de vloot gedeeltelijk werd opgeslokt door de Zuigende Zee. Aangezien Geoffrey niet zegt, waar die koningen hem homage kwamen doen, kan hieruit geconcludeerd worden, dat hij al die tijd in IJsland blijft, dus ondertussen tijd heeft voor bezoeken aan nog noordelijkere gebieden. Zo beschrijft William Lambard in zijn *Archaionomia* uit 1568: ‘Arthurus ... subjugavit igitur sibi strenue Scantiam totam, quae modo Norweia vocatur (onderwierp heel Scantia = Skandinavië, thans Noorwegen genoemd), et omnes insulas ultra Scantia, scilicet Islandiam et Gronland ... jam qui sunt de appendices Norweiae (aanshangsels van Noorwegen) ... et multis alias insulas ultra Scantiam (en vele eilanden voorbij Scantia), usque dum sub septentrione (d.w.z. zo ver als onder de pool, aldus Taylor, maar we zagen, dat Noord-Noorwegen tot in Septentrion loopt) quae sunt de appendiciis Scanciae (wat je alleen van Noord-Noorwegen kunt zeggen) ... Fuerunt gentes

⁶⁴ ‘et potiora a sacerdote, quodam apud regem Noruegiae anno D: 1364 didicit. Descenderat in quinto gradu ex illis quos Arturus ad has insulas miserat...’

⁶⁵ Taylor 1956, 66.

⁶⁶ Later ingeschreven [door Dee] in te ruime plek.

⁶⁷ Dee vertaalt alsof er staat: ‘die grote heer’ (i.p.v. ‘dat grote heir’) en maakt er een edelman van.

⁶⁸ Geoffrey of Monmouth, *HRB* ix.10 (1976 = 1966, 221f).

ferae et indomitae (zoals de ‘Wild-Lappen’) ... Fuerunt autem ibi Christiani occulti (er zijn echter daar verborgen Christenen).⁶⁹ Al eerder werd dit beweerd in William Worcestres (†1481) *Itinerarium*: ‘Arthurus ... subiugavit sibi viriliter et strenue Scantiam totam que modo Norweya vocatur et omnes Insulas vltra Scanteam & Islandiam, Grenelandiam que sunt de appendicijs Norweie.’⁷⁰ Waarna nogmaals: ‘In Lappam s. posuit orientale metam regni Brittanie et multas alias Insulas vltra Scanciam vsque in septentrionem que sunt de appendencijs Scancie fuerunt quia gentes fere et indomite et non habuerunt dilecciones Dei non prius quia ab aquilone pandetur omne malum fuerunt ibi Christiani occulte sed non sparsim (niet verspreid).’ Aangezien Arthurus een uitstekende Christen was (*Christianus optimus*) liet hij ze meteen dopen en in Noorwegen één god vereren en het Christelijke geloof

⁶⁹ Taylor 1956, 65f naar Hakluyt; ook bij Dee. Hakluyt vertaalt: *Arthur* which was sometimes the most renowned king of the Britains, was a mightie, and valiant man, and a famous warriour. This kingdome was too litle for him, & his minde was not contented with it. He therefore valiantly subdued all *Scantia*, which is now called *Norway*, and all the Islands beyond *Norway*, to wit, *Island* [i.e., Iceland] and *Greenland*, which are appertaining vnto *Norway*, *Sweueland*, *Ireland*, *Gotland*, *Denmarke*, *Semeland*, *Windland* [Latin text, *Winlandiam*], *Curland*, *Roe*, *Femeland* [i.e., Finland], *Wireland*, *Flanders*, *Cherilland*, *Lapland*, and all the other lands & Islands of the East sea, euen vnto *Russia* (in which *Lapland* he placed the Easterly bounds of his Brittish Empire) and many other Islands beyond *Norway*, euen vnder the North pole, which are appendances of *Scantia*, now called *Norway*. These people were wild and sauage, and had not in them the loue of God nor of their neighbors, because all euill commeth from the North, yet there were among them certeine Christians liuing in secret. But king *Arthur* was an exceeding good Christian, and caused them to be baptized, and thorowout all *Norway* to worship one God, and to receiue and keepe inuiolably for euer, faith in Christ onely. At that time all the noble men of *Norway* tooke wiues of the noble nation of the Brittaines, whereupon the *Norses* say, that they are descended of the race and blood of this kingdome. The aforesayd king *Arthur* obtained also in those dayes of the Pope & court of *Rome*, that *Norway* should be for euer annexed to the crowne of *Britaine* for the enlargement of this kingdome, and he called it the chamber of Britaine. For this cause the *Norses* say, that they ought to dwell with vs in this kingdome, to wit, that they belong to the crowne of Britaine ... (1599, 1.2-3).

⁷⁰ William Worcestre, *Itineraries* (ed. John H. Harvey), Oxford 1969, 390. Het betreft de Miscellanea, door een andere oudere hand toegevoegd, hs. p. 323. De lijst vervolgt met: ‘et Sutheidam et Hiberniam et Guthlandiam et Daciam et Semilandiam et Wynelandiam (een vercorrumpering van Wendland) et Emelandiam et Ree et Femelandiam et Wirlandiam et Estlandiam et Therrelam et Lappam et omnes alias Insulas et terras orientales ecciam vsque ad Russiam.’ Zie ook Quinn 1973, 31 n. 7, die meldt dat de lijst ook te vinden is in Hakluyts *Principall navigations* (1589, 244f). Dee heeft dezelfde lijst in *Brytanici Imperii Limites*, 30ff: Arthurus, qui fuit quondam Inclytissimus Rex Brytonnum, vir magnus fuit, et animosus, et miles illustris: parum fuit ej Regnum istud, non fuit Animus eius contentus Regno Brytanniæ: subiugavit igitur sibi stremiæ Scantiam** totam, quæ modum Norweia vocatur, et omnes Insulas ultra Scantiam, Silicet Islandiam, et Grenlandiam, quæ sunt de Appendicijs Norweia, et Snechordam, et Hiberniam, et Gutlandiam, et Daciam, [31] Semelandiam, Winlandiam, Curlandiam, Roe, Femelandiam, Wirelandiam, Flandriam, Cherrelam, Lappiam et omnes alias Terras et Insulas Orientalis Oceanj usque Russiam (in Lippia scilicet posuit orientalem Metam Regni Brytanniæ) et multas alias Insulas ultra Scantiam, usquedum sub septentrione, quæ sunt de appendicijs Scantiæ, quæ modo Norweia vocatur. Fuerunt Gentes feræ, et indomitæ, et non habuerunt dilectionem Dej, nec Proximi, quia ab Aquilone pandetur omne Malum. Fuerunt autem ibi Christiani occulte [Desiderantur nonnulla in Exemplari:] Arthurus autem Christianus optimus fuit et fecit eos Baptizari, et unum Deum per totam Norweiam venerari, et unam fidem Christi semper inuiolatam custodire, et suscipere. Cæperunt universi Proceres Norweia uxores suas de Nobili Gente Britonum tempore illo: vnde Norwegienses dicunt se exijsse de gente et sanguine Regni huius. Impetravit enim temporibus illis Arthurus Rex a Domino Papa et a curia Romana, quod confirmata sit Norweia in perpetuum Coronæ Brytanniæ, in augmentum Regni huius; vocauitque illam dictus Arthurus Cameram Brytanniæ. Hac vero causa, dicunt Norwegienses se debere in Regno isto cohabitare, et dicunt se esse de Corpore Regnj huius, scilicet de Corona Brytanniæ. Maluerunt enym manere in Regno isto quam in Terra eorum propria. Terra enim eorum arida est, et montuosa, et sterilis, et non sunt ibj segetas nisi per loca: Ista vero opulenta est; et fertilis, et crescut hic segetes et cætera universa. Qua ex causa sapius per vices gesta sunt Bella atrocissima inter Anglos et Norwegienses, et interfecti sunt innuberabiles. Occupa verunt vero Norwegienses terras multas, et Insulas Regnj huius, quas adhuc detinent occupatas, nec potuerunt vnquam postea penitus euellj. Tandem modo confederatj sunt nobis fide et sacramento, et per vxores suas postea cæperunt de sanguine nostro, et per Affinitates, et per coniugia. Ita demum constituit, et eis concessit bonus Rex Edwardus propinquus noster (qui ficit optimus filius pacis) per commune Consilium totius Regnj. Qua de Causa, possint et debent prædicti de cætero nobiscum cohabitare, et [32] remanere in Regno, sicut coniurati fratres nostrj. In de marge noteert Dee: ** Scantia tota:

instellen. Hoezeer Dee met de veroveringen van Arthur gepreoccupeerd was, blijkt uit een dagboekantekening van 30 Juni 1578: ‘I told Mr. Daniel Rogers (Mr. Hakluyt of the Middle Temple being by) that King Arthur and King Malgo (de homosexuele koning uit Geoffrey van Monmouths *Historia*), both of them, did conquer Gelandium, lately called Friseland (één van de imaginaire eilanden van de Zeno-kaart, een verdubbeling van IJsland). Which he so noted presently in his written copy of Monumethensis [d.w.z. de *Historia Regum Britanniae*].’⁷¹

3 Maij toen ⁷² waren daer uten ⁷³ Norden comen 4 scepen vanden vorseide landt. Ende warschouden ⁷⁴ Arturum van die Zugende Zeen: so dat Arturus daer niet ghecommen is ⁷⁵ maer heeft alle die eylanden tusschen Scotlant ⁷⁶ & Islant, en oock Groclant ghepopuleert*: (Videt ergo die ⁷⁷ Zugende Zee solum incipere ultra Grocland.) In dit Grocland vant hij volcke lanck 23** voet, daer men landt mede meet.	On the third of May there were ... come from the North 4 ships from the mentioned country. And warned Arthur for the Sucking Sea: so that Arthur didn’t come there ... but has all the islands between Scotland and Iceland en also Grocland filled with people. (He sees thus the Sucking Sea only starting past Grocland.) In this Grocland he found people 23 feet long, wherewith one measures land.
3 ^o : Maij. Eo tempore redieue à Septentrione illarum duodecimi Navium quatuor: quarum Præfecti Arthorum præmonebant de attractiuis illis fretis: vnde Arthurus ab illa loca non ivit. Nihilo tamen minus omnes* [*Omnes Insulæ inter Scotiam et Groclandiam, et etiam Groclandia ipsa ab Arthuro suis hominibus concedebantur, in habitande.] Colonia magna ab Arthuro missa erat ad Septentrionales istas Insulas.] Insulas inter Scotiam et Islandiam, et Groclandiam, etia ipsam, populo suo [60] inhabitandas commisit etc. ⁷⁸	

cuius magna pars, nobis proxima Noruegia dicitur: altera vera Suetiam et Gothiam continet. Omnes Insulas vltra Scantiam, scilicet Islandia, Grenlandia, etc., Snehordia, Hibernia, Gutlandia, Dacya, Semelandia, Winlandia, Curlandia, Roë, Femelandia, Wirelandia, Flandria, Cherrela, Lappa – omnes aliæ Terræ, et Insulæ orientalis Oceani vsque Russiam. Et multæ aliæ Insulæ vltra Scantiam, vsquedum sub Septentrione.

⁷¹ Artese 2003, 130, die opmerkt, dat Dee hier is, ‘by proxy, one of the “overbould writers of their coniectures, or Opinions, in the margents of their Bookes, yea in the Text.”’ Mr. Hakluyt hier is de oudere neef (ook Richard geheten) van de samensteller van *The Principall Navigations*. De motivatie van Dee blijkt uit een citaat van Artese (136) uit Dee’s *Brytanici Imperii Limites* uit 1578, Ms. p. 18: ‘And all this, is so much the rather to be ascribed unto kinge Arthur his Acts and ordonances, Beinge to no other man, by any other meanes, or in any other thinge els, all the former circumstuanes so reasonable can agree, or be appropriated: Nay, seing no historie, or records (yet in our hands) does make mention of any other prince, or Potentate his conquestes, Discoverys, or saylings beyonde *Groenland*; from this tyme about ano 520 till within these 200 yeares late past.’

⁷² Verbeterd voor ‘Doen’.

⁷³ Durme: ‘wtē’, moet zijn ‘vvten’? = uit het.

⁷⁴ Durme: ‘warscouden’.

⁷⁵ Verbeterd voor ‘es’.

⁷⁶ Verbeterd voor ‘Scotland’.

⁷⁷ Verbeterd voor ‘di’.

⁷⁸ Green vertaalt: *At that time there returned from the north four of the twelve ships whose captains warned Arthur of the indrawing seas. So that Arthur did not proceed further, but peopled all the islands between Scotland and Iceland, and also peopled Grocland.*

Arthur zelf heeft zich dus niet in de buurt van de Zuigende Zee begeven en is dus ook niet naar de andere kant gegaan en beperkte zich tot het bevolken van de eilanden tussen Schotland en IJsland, maar ook Grocland, dat dus aan deze kant van de Zuigende Zee ligt, zoals Mercator opmerkt in zijn notitie tussen haakjes. Dee* merkt op: ‘Note the Colonies sent by King Arthur into all the North Islands and by name into Grocland, *which* I yet suppose⁷⁹ to be the same *which* is otherwise anciently called Groenland and of that you had the word⁸⁰ before owt of the *boke* De Priscis Anglorum Legibus.’ Dit is het boek over de oude Engelse wetten van William Lambard.⁸¹ Dat Grocland met Groenland gelijk is te stellen is zeer aannemelijk, omdat enerzijds Groenland nergens in de tekst genoemd wordt en anderzijds Grocland niet en Grvenland wel op de kaart van Ruysch voorkomt. Mercator is de eerste die Grocland als een eiland boven Groenland op de kaart (die van 1569) zet.

Afb. 5: Orontius Finaeus 1531

Dit eiland is naamloos al te vinden op de kaart van Orontius Fineaus uit 1531 (afb. 5).⁸² Dee** merkt op: ‘Geants in Groclandt abowt a thousand yeres sins.’ Op het kaartje van de noordelijke gebieden van Siurdi Stephanii (Sigurdur Stefánsson, *Terrarum hyperborearum delineatio*) uit 1570 (afb. 6) zien we boven Gronlandia ‘Risenland’, dat doorloopt in ‘Iotun heimar’, de Noorse mythische naam voor ‘Reuzenland’.⁸³ Zij horen bij de fantasievolken, die ook op de kaart van Claudius Clavus te vinden zijn, bij wie naast de Pygmeeën ook Unipeden (eenvoeters), griffioenen en Wild-Lappen deel uitmaken van de bewoners van de uiterste gebieden.

⁷⁹ Durme: suspect

⁸⁰ Durme: record

⁸¹ Ἀρχαιονομία, sive, De priscis Anglorum legibus libri sermone Anglico, vetustate antiquissimo, aliquot ab hinc seculis conscripti, nunc demum, magno jurisperitorum, & amantium antiquitatis omnium commodo, etenebris in lucem vocati / Gulielmo Lambardo interprete ; sexcentis in locis à libro ipsius castigata, quo pro exemplari utimur, cum multis aliis additionibus..., Cantabrigiae : Ex officina Rogeri Daniel ..., 1644 (uit 1654).

⁸² Zie kaart in Spies 1994, 32; zie ook de kaart uit 1536 in Leihäuser 1958, 249.

⁸³ Seaver 2004, 57 Fig. 7: Manuscript copy (1669) made by the Icelandic bishop Thord Thorlaksson of a map attributed to Sigurd Stefansson. The original drawing, about 1590 (Seavers redenering, dat Thorlaksson een andere Sigurd Stefansson op het oog had), no longer exists. Zie ook Kejlbø 1980, 210, volgens wie de kopie is gemaakt door Pordur Þorláksson in 1670 in zijn vertaling van Björn Jónssons *Grølandsbekribelse*

Afb. 6: Kopie van de kaart van Sigurd Stefansson

Ubi reversae fuissent 4 Naves illae erant Nautae qui affirmarent se scire ubi essent Magnetini.* (lijn ontbreekt)
 ... 1800 vires et circiter 400 mulieres. Versus Septentrionem navigant 5 Maij anno proximo quam priores naves discessissent. Atque harum 12 Navium 5 per tempestatem impegerunt in scopulos, reliquae penetrarunt altos scopulos 18 Junii 44** die postquam solvissent. (Strictum fortè aliquae⁸⁴ penetrarunt.)
 Sacerdos qui Astrolabium habebat, narrabat Regi Norwegiae⁸⁵ venisse in Insulas Septentrionis A^o Dnī 1360*** Minoritam Anglum ex Oxfordt, qui erat bonus Astronomus &c. hic ab alijs discedens, (qui in Insulas has venerant) profectus est ulterius per totum septentrionem, &c. et descripsit omnia mirabilia earum Insularum; deditque Librum Regi Angliae: quem inscripsit latinè**** Inventio Fortunatae: qui liber incipit ab Ultimo Climate videlicet a gradu 54 perveniens usque ad Polum.

When the 4 ships had returned there, there were sailors, who affirmed to know where the Magnetic Stones were. (Line missing)
 ...⁸⁶ 1800 men and about 400 women. They sailed towards Septentrion on the 5th of May next year, that the former ships had gone away. And of those 12 ships 5 were driven by a storm on the cliffs, while the rest penetrated other cliffs on June 18, 44 days after they had departed. (Strict perhaps penetrated another way.)
 The priest, who had the astrolabe, told the king of Norway, that to the Septentrion Islands in AD 1360 came an English Minorite from Oxford, who was a good astronomer, etc. Here taking leave from the others (who came in those islands) he went further through the whole of Septentrion, etc., and described all the wonders of those islands; and gave the book to the king of Anglia, which he called in Latin *Inventio Fortunatae*: which book begins from the last climate, namely from grade 54 continuing to the Pole.

Vbi reuersae fuissent 4 Naues illae, erant Nautae qui affirmarent se scire vbi essent Magnetini scopuli sub aquis: Itaque octo illas propter ferreos Clauos perijsse. Propterea Arthurus instituit classem 12. iterum Nauium sine omni ferro, imponens, 1800 viros, et circiter 400. Mulieres.⁸⁷ Versus Septentrionem navigant 5.º Maij, anno proximo quam priores Naves

⁸⁴ Durme: aliquod.

⁸⁵ Durme: Nordwegiae.

⁸⁶ Taylor vult aan: 'Arthur afterwards put on board a fleet of 12 ships about'.

discessissent. Atque harum 12. Navium 5. per tempestatem impegerunt in scopulos, reliquæ penetrarunt altos scopulos 18. Junij 44. die postquam soluissent [strictum* [*Additio Gerardi] forte aliquod penetrarunt] Sacerdos in Astrolabium habebat, narrabat Regi Norwegiæ, venisse in Insulas Septentrionis Anº: Dñj 1360 Minoritam Anglum ex Oxfort, qui erat bonus Astronomus, etc. Hic ab alijs discedens (qui in Insulas has venerant) profectus est rolterius per totam septentrionem et descripsit omnia mirabilia earum Insularum: deditque Librum Regi* [*scilicet, Regi E: 3.º] Angliæ quem Inscriptis, Inuentio fortunæ. Qui liber incipit ab vltimo Climate, videlicet a Gradu .54. perueniens usque as Polum.

Dee* merkt op: ‘... *newes*: ... be su- ... Report ... Drowning: and proper to be declared.’ De Magnetini zijn stenen die in zee liggen, zoals te lezen staat in *De reis van sint Brandaan*. Dee** merkt op: ‘*aliter* 64. To wit *the* 34 yere of *the* triumphant raigne of Edward thre. Franciscan with some men the same word written.’ Dee ziet dus 1360 als een variant van 1364. Het 34^e jaar van Edward is 1360-61. Ook Mercator noemt dit jaar 1360 in het vervolg van zijn zin over de priester met het astrolabium: ‘... en rapporteerde, dat in het jaar 1360 een Minnebroeder, die een mathematicus uit het Engelse Oxford was, naar die eilanden kwam en hen verlatend naar de uiterste gebieden door magische kunst voortgaand alles beschreef en met het astrolabium de maat nam en in die voorliggende (op Mercators kaart) vorm bracht, zoals wij het uit Jacob[s reisverslag] bijeenbrachten.’⁸⁸ 1360 is dus het jaar, dat de Minnebroeder naar de eilanden kwam, 1364 het jaar dat de priester naar de Noorse koning kwam. De ‘magische kunst’, waarover Mercator spreekt, is het gebruik van mathematica, wat toen als natuurlijke magie werd beschouwd. Het heeft niet de betekenis van iets bovennatuurlijks.⁸⁹ Het betreft het berekenen van de positie (lengte- en breedtegraad) met behulp van het astrolabium.

Dee**** merkt op: ‘... the *Northern Countryes*, *Inventio Fortunatae* or *Fortunae*, written for Edward the *Third*.’ De titelvariant *Fortunae* komt verderop uit de brief en is niet door Dee van elders gehaald, zoals Taylor stelt.⁹⁰ Ruysch schrijft in zijn legende: ‘Legere est in libro *Inventione fortvnati* (Te lezen staat in het boek van de gelukkige vondst).’ Dat dit boek geschreven zou zijn voor Edward III is een conclusie van Dee, die dit heeft berekend, aangezien Edward koning van Engeland (Rex Angliae) was van 1327-1377. Zijn samenvatting bij Hakluyt onder de kop ‘The voyage of Nicholas de Lynna, a Franciscan Frier, and an excellent Mathematician of Oxford’ met de nadere titel ‘A testimonie of the learned Mathematician master John Dee, touching the foresaid voyage of Nicholas De Linna’ luidt: ‘Anno 1360 (that is to wit, in the 34 yeere of the reigne of the triumphant king Edward the third) a frier of Oxford, being a good Astronomer, went in companie with others to the most Northern Islands of the world, and there leaving his companie together, hee travailed alone, and purposely described all the Northerne Islands, with the indrawing seas: and the record thereof at his returne he delivered to the king of England. The name of which booke is

⁸⁷ Green vertaalt: *When those four ships had come back, there were sailors who asserted that they knew there were magnetic rocks under the water, and that eight ships had foundered because of their iron nails. So Arthur again fitted out a fleet of twelve ships, containing no iron, and embarked 1800 men and about 400 women.*

⁸⁸ ‘... et referebat anno 1360 Minoritam quendam Anglum Oxoniensem mathematicum in eas insulas venisse, ipsisque relictis ad vltiora arte magica profectum descripsisse omnia, et astrolabio dimensum esse in hanc subiectam formam fere, vti Jacobo collegimus.’ (Hakluyt vertaalt: ‘& he reported in the yeere 1360, a certaine English Frier, a Franciscan, and a Mathematician of Oxford, came into those islands, who leaving them, & passing further by his magical Arte, described all those places that he sawe, & tooke the height of them with his astrolabe, according to the forme that I have set down in my map, and as I have taken out of the aforesaid Jacob Cnoyen.’) Het is Hakluyts conclusie, niet Dee’s, dat het Nicholas de Lynna betreft.

⁸⁹ Zie Taylor 1956, 64 n. 18.

⁹⁰ Taylor 1956, 64: ‘John Dee made a marginal correction of its title.’ (*Fortunæ in Limites*, 60.)

Inventio Fortunata (aliter fortunae) qui liber incipit a gradu 54, usque ad polum. Which frier for sundry purposes after that did five times passe from England thither, and home againe.⁹¹ 54° NB is ter hoogte van York. Dit doet denken aan wat verteld wordt over Ruysch door Marcus Beneventanus, de schrijver van *Orbis nouo descriptio*, de atlas, waarin de wereldkaart van Ruysch in 1508 verscheen:

Johannes Ruysch uit Duitsland, naar mijn mening een zeer exacte geograaf en een uiterst precieze in het uittekenen van de globe, aan wiens hulp in dit werk ik veel verschuldigd ben, heeft me verteld dat hij vanuit Zuid-Engeland westwaarts is gevaren en toen enigszins het noorden aanhoudend, ter hoogte van de 53° breedtegraad is doorgevaren naar de andere kant van de wereld, alwaar hij vele eilanden zag.⁹²

Gespeculeerd wordt op een reis met Cabot naar Newfoundland, maar aangezien Ruysch tot 1500 in Keulen werkte moet hij op een latere tocht met de mannen van Bristol van 1502-04 zijn meegegaan.⁹³ Dat Ruysch een Duitser wordt genoemd door Beneventanus heeft ermee te maken, dat Utrecht (Traiectensis) toen in het Duitse rijk lag.⁹⁴ Ruysch was een veelzijdig kunstenaar, die niet alleen voor paus Julius II kaarten maakte, maar ook in diens Biblioteca secreta muurschilderingen aanbracht en door Raphael werd opgenomen op de in 1509 geschilderde 'School van Athene'. Het is de oudere man met baard (Ruysch moet dik in de 40 zijn geweest), die in de rechterhoek met de kosmosbol in de hand bij Raphael en Ptolemaeus staat.⁹⁵ Die 53° NB of om preciezer te zijn 50½° NB is de grens, die Pierre d'Ailly aangeeft in zijn invloedrijke *Imago Mundi* (1410; Columbus' bronnenboek) als de grens van de 7^e klimaatzone, dus daar waar de bewoonbare wereld ophoudt en overgaat in de *Regio inhabitabi[li]s propter algorem*, kortom waar het te koud is om te wonen, een klassieke verdeling van de aarde.⁹⁶ Hij heeft dit weergegeven in de *septima figura*, een zeer grove wereldkaart, die echter bijzonder invloedrijk was en ook bij Ruysch zijn sporen heeft nagelaten. Helemaal in het uiterste noorden bij de Polus Septentrional zien we boven de Circulus Arcticus twee namen: Yperborei en Arumpei, die we ook bij Ruysch op de kaart zien als de bewoners van de Pooleilanden. In zijn uitleg over deze volken, die in deze onherbergzame gebieden wonen, grijpt d'Ailly terug op klassieke kennis (uiteraard gebaseerd op Oresme, zijn grote voorbeeld) en vertelt ons, dat de Hyperborese bergen een gematigde temperatuur hebben en dat de volken aldaar zeer lang leven en elkaar dan doodslaan als ze het

⁹¹ Oleson 1964, 106 naar Richard Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques & Discoveries of the English Nation* (Glasgow 1903-05), I, 303.

⁹² Tekst naar Korteweg 1989, 54, aangevuld naar Wikipedia. Seaver 1996, 214: 'Ruysch reported having made a voyage to the new lands in the west, sailing on an English ship from the south of England along the 53d parallel and then "somewhat northwardly," observing many islands on the way.'

⁹³ Korteweg 1989, 56f; Seaver 1996, 214 (en 276): 'which would have taken place around 1502-04, by which time Bristol fishermen and codfish merchants were already making regular use of the rich Newfoundland fishing banks.' Ze geeft hiervoor geen bewijzen, maar meldt elders (p. 299 = Quinn 1973, 124 n.3), dat 'in April of 1504, the Daybook of the Treasurer of the Chamber noted a payment of 40 s. "to a preste that goith to the new Ilande."' Ruysch was een wereldgeestelijke, voordat hij in 1492 in het klooster Gross St. Martin zijn gelofte aflegde. Van deze gelofte was hij door de Paus ontheven, maar als priester bleef hij zijn scapulier dragen, die hem bij het schilderen hinderde, tot de paus hem zei die ook af te doen. (Korteweg, 54f; Kempers 1996, 29) De betaling van 40 s. zou kunnen zijn voor het maken van een kaart van het recent ontdekte gebied, hetgeen zijn wereldkaart van 1507 kan zijn (in schets). Dit zou dan de reis zijn, waarop Sebastian Cabot de 'chief navigator' was in een vloot van twee schepen behorend aan de Bristolkooplieden Robert en William Thorne en waarvoor hij bij zijn terugkeer werd beloond door de koning met een jaargeld te betalen uit de Bristol belasting voor de 'diligent service and attendaunce that oure welbeloved Sebastian Caboot, Venician, hath doon unto us in and aboute the fyndynge of the newe founde landes' (Wallis 1980, 96; Ruddock 1974, 97).

⁹⁴ Ook kan hebben meegespeeld, dat hij als monnik was ingetreden in Keulen.

⁹⁵ Kempers 1996, 29f; Kempers 1997, 10 (met afbeelding). Bagrow & Skelton 1964, 187 geven Antwerpen op als geboorteplaats, maar noemen hem in hun persoonsbeschrijving (p. 522) een Hollander, wat niet met elkaar strookt. Dit berust op een verwarring met een Vlaming, genaamd Johannes (Giovanni), een goede vriend van Raphael, die enige tijd bij hem in huis woonde en hem hielp met schilderen in de Stanza della Segnatura.

⁹⁶ D'Ailly 1930, 161: 1° van 12:45 tot 20:30; 2° tot 27:30; 3° tot 33:40; 4° tot 39; 5° tot 43:30; 6° tot 47:15.

leven moe zijn.⁹⁷ D'Ailly gooit de Septentrionale gebieden op één hoop met het aards paradijs en de *insulas fortunatas*, die ook in onbewoonbare gebieden liggen op de evenaar (waar men niet kan wonen wegens de hitte), maar toch een gematigde temperatuur hebben. In het 19e hoofdstuk gaat hij dieper in op Plinius' mening, dat het bewoonbare gedeelte van de aarde doorloopt tot 66°, dat wil zeggen tot het einde der eilanden en van het koninkrijk Noorwegen. Volgens Plinius loopt de habitat door tot aan de plekken, waar de uiterste polen (cardines) van de wereld zijn. En daar wonen de Hyperboreeërs in Europa en de Arumpeeërs in Azië.⁹⁸ In het 11^e hoofdstuk geeft hij de mening van Plinius en ook van Marcianus, dat de wereld bewoond is tot aan de polen, waar de dag en de nacht een duur hebben van zes maanden. Daar wonen de gelukkigste volken van de aarde, lieden die niet sterven, maar zich werpen vanaf een hoge rots in zee, wanneer ze het leven beu zijn. Men noemt ze Hyperboreeërs in Europa en Arumpeeërs in Azië.⁹⁹ Op de wereldkaart van Hanns Rüst (eind 15^e eeuw) zijn deze twee gegevens uitgebeeld: links van het Noorden in de wereldomcirkelende oceaan ligt het eiland van de rotsspringers (*die springt sich dot*), terwijl aan de andere kant van de Caspische zee, die in de Noordelijke IJszee uitloopt, een land ligt, waar de oude mensen, die het leven zat zijn, worden doodgeslagen.¹⁰⁰ De Scytische Hyperborese bergen liggen *sub ipo celi cardine in oceani litore* (onder de pool aan de kust van de Oceaan). Op de kaart van Ruysch zijn echter de 'Hyperborei Montes' te vinden boven 'Moscovia' ten zuidoosten van de Baltische Zee en dus ver verwijderd van de poolbergring, ervan gescheiden door de 'Mare Sugenum' en de 'Provincia Obscyr', die binnen de 'Circvlvs Articvs' liggen, terwijl de 'Hypreborei Montes' er ten zuiden van liggen. De mythische bergen zijn hier de Ripaei Montes, die verbonden worden door Pomponius Mela met Aremphaei aan de oevers van de wereldomcirkelende oceaan.¹⁰¹

Dese monnick¹⁰² seide dat dese gheberchten ghingen¹⁰³ ront om septentrion ghelijck een muer.* Anders dan dat daer door liepen (tot 19 steden) dese zugende zeen daraf de wijtste boven 12 Fransche mijlen niet breet en was: de nauste ¾ mijles. Ende doer de nauste en soude gheen scip connen comen, om den strengen loop des waters. Dit gheberchte ligt rondt om in de zee**, sonder in dat Nortnorwegen. Want dat Nordweghese¹⁰⁴ geberchte comter¹⁰⁵ aen ende is breedt ontrent

This monk said that these mountain ranges went round about Septentrion like a wall. Only then that through them (on 19 places) these sucking seas whereof the widest no more then 12 French miles broad was, the smallest ¾ miles. And through the smallest no ship could go because of the strong current of the water. This mountain range lies round about in the sea, except in North-Norway. Because that mountain range of North-Norway reaches it and is about 17 French

⁹⁷ D'Ailly 1930, 240f. Het lange leven wordt door Ruysch verwerkt in zijn legende over Zuid Amerika (De Nieuwe Wereld), waar het klimaat, waarin ze leven, zo mild is, dat de mensen er meer dan 150 jaar oud worden (Bartelink 2010, 14: 'Aëre adeo clementi utuntur: ut supra annum 150. vivant.').

⁹⁸ D'Ailly 1930, 658f: 'Et ibi habitant yperborei de europa & arumpei de asya.'

⁹⁹ D'Ailly 1930, 235, idem 527. De tekst bij Roger Bacon: 'Hoe ver de habitatie zich noordwaarts uitstrekt toont Plinius door werkelijke ervaring en door diverse auteurs. Want habitatie gaat door tot aan de plek waar de polen zijn gelegen; en waar de dag zes maanden duurt en de nacht van dezelfde tijdsduur is. Bovendien is Martian het in zijn beschrijving van de wereld eens met deze uitspraak; vanwaar zij staande houden dat in die gebieden een zeer gelukkig volk woont, dat slechts sterft als zij het leven zat zijn door zich van een verheven rots in zee te werpen. Deze mensen worden Hyperboreeërs aan de Europese kant en Arumpei in Azië genoemd. (McGuirk 1989, 141 naar R.B. Burke, *The Opus Majus of Roger Bacon*, N.Y. 1962, 327).

¹⁰⁰ Kaart van Rüst in Leithäuser 1958, 168f. Het tweede plaatje kan ook betrekking hebben op de 'antropophagi'.

¹⁰¹ Blamires 1979, 95 naar Pomponius Mela, *De chorographia* I, 117.

¹⁰² Verbeterd voor 'monick', wat 'moñick' moet zijn.

¹⁰³ Durme: 'ghinghen'.

¹⁰⁴ Durme: 'Nordweghese'.

¹⁰⁵ Durme: 'com ter'.

17 Fransche mijlen. Ende recht beneden ¹⁰⁶ de Nort Sterre, tegen Norwegen over, daer compt een offen schoon lant aen, dat onbewoont is: Daer veel schoon (regel ontbreekt)	miles broad. And straight beneath the North Star, over against Norway there is a beautiful open country that is uninhabited. There many beautiful (line missing)
Minorita iste retulit, Montes istos inter Muri, Septentrionem ambire: exceptis locis illis in quibus Attractiva illa erant Maria, etc.	

Dee* merkt op: ‘Circular lying great Northern *mountaines* rownd *about* the Northern *islandish* Regions.’ Op de kaart van Ruysch liggen de bergen als een muur rondom het poolgebied en zijn op 19 plaatsen doorsneden door rivieren, door Cnoyen ‘meren’ genoemd, aangezien ze in breedte variëren van 12 tot $\frac{3}{4}$ mijl. Dit gebergte ligt overal in zee, behalve op drie plaatsen, maar Cnoyen noemt alleen Noord-Noorwegen, dat van zichzelf bergen heeft. Meer naar het noorden hiervan ligt het eiland, waarop Ruysch de legende ‘Hyperborei Evrope’ heeft aangebracht, dat echter volgens Cnoyen onbewoond is, hoewel mooi. Volgens de mythen wonen de Hyperboreeërs achter een bergmuur, de Rhipaei montes (de windbergen), gevrijwaard van de ijskoude noorderwind Boreas, vanwaar hun klimaat zo aangenaam is. Ook Orontius Finaeus, die de pooleilanden van Ruysch heeft overgenomen, zet op het eiland boven Noord-Noorwegen (nog een rest van het oude verkeerd geplaatste Groenland) de naam ‘Hyperboree’, maar de merkwaardige bergketen laat hij achterwege.¹⁰⁷ Ook bij Hakluyt in zijn *Principal Navigations* is een aantekening te vinden over deze hoge bergen: ‘Neare vnto the riuier Petzora (whereof mention is made in this iourney) is the citie and castle of Papin or Papinowgorod, whose inhabitants are named Papini, and haue a priuate language, differing from the Moscouites. [Sidenote: High mountaines, supposed to be Hyperborei, and Rhiphei.] Beyond this riuier are exceeding high mountaines, reaching euen vnto the bankes, whose ridges or tops, by reason of continuall windes, are in maner vtterly barren without grasse or fruits. And although in diuers places they haue diuers names, yet are they commonly called Cingulus mundi, that is, the girdle of the world. In these mountaines doe Ierfalcons breede, whereof I haue spoken before ... which perhaps are the same that the old writers call Rhipheos or Hyperboreos, so named of the Greeke word, hyper, that is, Aboue, and Boreas, that is, the North; for by reason they are couered with continuall snow and frost, they can not without great difficultie be trauayled, and reach so farre into the North, that they make the vnknown land of Engronland. The Duke of Moscouia, Basilius the sohn of Iohn, sent on a time two of his Captaines, named Simeon Pheodorowich Kurbski, & thereabout. Kurbski was yet aliue at my being in Moscouia, & declared vnto me that he spent xvii. daies in ascending the mountaine, & yet could not come to the top thereof, which in their tongue is called Stolp, that is, a pillar. This mountaine is extended into the Ocean vnto the mouthes of the riuers of Dwina and Petzora.’¹⁰⁸ Deze berg Stolp is te vinden op de wereldkaart in polaire projectie uit 1578 van Guillaume Postel als noordpoolberg, bijgenaamd ‘kolom van de wereld (colomnis mundi)’, die zeer hoog is en waar het paradijs zou zijn. Op de kaart wordt niet over het paradijs gesproken, maar wel van heilige mensen en heilig land, van de Stolp, de berg waarvan Postel de naam volgens Spies bij Herberstein (*Rerum Moscoviticarum commentarii*, 1557) gevonden had, en van de pool als de gelukkigste plek op aarde, waar de tien verloren stammen van Israel indertijd, toen ze uit het noordoosten van Scythia werden verdreven, heen

¹⁰⁶ Verbeterd voor ‘benede’.

¹⁰⁷ Spies 1994, 32.

¹⁰⁸ Richard Hakluyt. *The Principal Navigations...* IV, p. 209f: Uit: ‘The Ambassage of M. Giles Fletcher, Doctor of the Ciuil Law, sent from her Maiestie to Theodor the Emperor of Russia. Anno 1588.’ ‘The sayd Ambassador M. Giles Fletcher, as I vnderstand, hath drawen a booke intituled, Of the Russe Common wealth.’ (p. 172, 174).

hadden trachten te gaan en waar men zou kunnen komen via de Hyperboreïsche velden.¹⁰⁹ Postel heeft op zijn kaart de vier pooleilanden van Mercator overgenomen en de legende staat op het boven Noorwegen gelegen eiland, waarop we ook de notitie lezen: ‘Sveta Zemlia, het heilig land door de Engelsen in 1550 gevonden.’¹¹⁰ Deze legende is verkort ook te vinden op de kaart van Cornelis de Jode uit 1592, waar de tekst over de noordpoolberg Stolp naar het ten westen gelegen eiland is verschoven.¹¹¹

Dee** merkt op: ‘Note the Ocean rownd about this Mountain: saving in North Norway only.’ Voor Dee is het van belang dat een doorvaart mogelijk is. En: ‘Arm of land issuing in one of the Northern great Iles, and it is to be listned after; to whether Maynland it doth apperteyn.’ Dit heeft te maken met de onduidelijkheid over de ligging van Groenland: sluit het aan bij Europa, zoals op oude kaarten te zien is, of sluit het aan bij Amerika, wat op de kaart van Ruysch nog een stuk van Azië is.¹¹²

int oosten compt ¹¹³ een steert van een ... schieten: ende is meest al bosch: ende verl... altoos so varder ¹¹⁴ , so meer; so dattet boven 1 ¹¹⁵ Fransche mijlen niet breed en is, daert aen ¹¹⁶ ... gheberchte vergadert. Anders en roerter <i>rondt</i> om gheen landt aen: Maer tot menighe stede is die zee so enghe, dat ment wel ... van verre ^{117*} siet.	in the east comes a tail from a ... shooting: and is mostly forest; and ... always thus farther, so much more, that it is not above ... French miles broad, where it comes together with that mountain range. For the rest it touches no land anywhere around: but on many places the see is so narrow, that one sees it good from afar.
--	--

De staart van wat? Aangezien we over land spreken, maakt Taylor er een ‘arm of land’ (zie ook Dee: ‘narrow tayle of land yssueth’) van en van het ‘schieten’ een zich uitstrekken. Onduidelijk is waarover we het hebben: in het oosten ligt de Planora de Berga, die bebost is en steeds smaller uitloopt tot in de bergenmuur. Bedoeld is waarschijnlijk Groenland,

¹⁰⁹ Spies 1994, 119 naar Secret 1961, 360f. Niet in literatuurlijst: Secret, François, ‘Postel cartographe’, in: *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 23 (1961) 360-362 (uit: ‘Notes et documents’).

¹¹⁰ Kaart bij Spies 1994, 118 afb. 43 (moeilijk te lezen door slechte kwaliteit van de afbeelding). Mogelijk Spitsbergen: Spies 1994, 135, dat zo heet omdat de bergen er tot in de wolken reiken. Svetia = Zweden, zie kaart van Olaus Magnus uit 1565 bij Seaver 2001, 238.

¹¹¹ Kaart bij Spies 1994, 120 afb. 44: Wereldkaart in polaire projectie. Postel schreef in het Ms *Sloane 1412*, f° 6: ‘Sed quid miraculi in natura positi obmittebam? Mons est in regione aquilonari, sub ipsoque ferme polo ubi terra maxime elevatur constitutus quem Slavorum seu Moscovitarum lingua vocant Sveta Gemla sive terra sancta, eo quod tam editus est... ut semper solis lucem in vertice ostendat, et quod unum voluere non pauci theologi ut sub zona torrida ipsi Paradiso contingeret quod (pace illorum dixerim) est omnino impossibile, illud ipsum juxta, immo supra Aquilonares Satanae sedes videatur. Et forsan quod toti mundo hactenus fuit absconditum ratione naturali fuit Postello restituto primo manifestatum.’ (Secret 1981, 304 n. 18).

¹¹² Yule (Introd. Notes 85 n. 15) over Amerika als deel van Azië: ‘The following extract of a work printed as late as 1533 is an example of the like confusion in verbal description: “The Territories which are beyond the limits of Ptolemy’s Tables have not yet been described on certain authority. Behind the Sinae and the Seres, and beyond 180° of East Longitude, many countries were discovered by one [*quendam*] Marco Polo a Venetian and others, and the sea-coasts of those countries have now recently again been explored by Columbus the Genoese and Amerigo Vespucci in navigating the Western Ocean.... To this part (of Asia) belong the territory called that of the *Bachalao*s [or Codfish, Newfoundland], *Florida*, the *Desert of Lop*, *Tangut*, *Cathay*, the realm of *Mexico* (wherein is the vast city of *Temistitan*, built in the middle of a great lake, but which the older travellers styled QUINSAY), besides *Paria*, *Uraba*, and the countries of the *Canibals*.” (Joannis Schoneri *Carolostadtii Opusculum Geogr.*, quoted by Humboldt, *Examen*, V. 171, 172.)’

¹¹³ Verbeterd voor ‘compte’.

¹¹⁴ Durme: ‘narder’.

¹¹⁵ Naar Taylor verbeterd voor: . / . (wat duidelijk fout is, want de volgende / staat er vlak achter!) Niet in Durme. Moet 17 zijn?

¹¹⁶ Durme: ‘een’; dit is echter het weggevalen woord achter ‘aen’ (*aen een gheberchte*) of is het ‘dat’ gebergte?

¹¹⁷ Verbeterd voor ‘verr’.

waarvan we eerder zagen, dat het wel als een smalle strook land wordt voorgesteld. Ook Dee* is verward en merkt op: ‘Note that in divers places these Northernward Iles are almost within a kenning of the Mayne Lands opposite to them: but in no place els to touch but (as here is specified of) only one place in the East. With an Isthmus worthy to be known. For this is a principall point, to understand whether Maynland, this narrow tayle of land yssueth: from Atlantis, or from Asia, or if it is a peninsula, thereto annexed; and no part of any other Maynland.’ Dee’s preoccupatie is het vinden van een Noordwest-doorgang om boven langs Amerika (= Atlantis) naar Cathay (China) te kunnen varen.

Deel van de Rossellikaart met ‘Gronland’ als een langgerekt schiereiland van Noorwegen.¹¹⁸

Ende dit gheberchte duert in de breedte 8 mijles. Ende in al dien circkel ¹¹⁹seide de minnebroer en was gheen habitatie dan aen die oost ... ¹²⁰daer dat smalle landt vorscreben aen quamen ¹²¹waren 23 lieden, boven vier voeten niet ¹²²waer af de 16 vrouwen waren. Dese Monnick ¹²³seide dat hij in twee ander plaetsen vant te landtwaert in, een groote stick bordts ¹²⁴van scepen ... ander balken, die in groote scepen ghedient hadden ende veel truncken ¹²⁵van boomen die in vorleden tijden af waren ghehouden, so dat hij weder sach dat daer hier voormaels habitatie gheweest was: maer sij was nu vergaen. Ende dit ¹²⁶...

And this mountain range last for eight miles in diameter. And in the whole circle – said the friar – there was no habitation except on the east [end], where that narrow country mentioned before came to, were 23 persons not above four feet ... of whom 16 were women. This monk said that he found in two other places inland a big sidepiece of ships ... other beams that had served in big ships and many trunks of trees that were cut down in the past, so that he saw again that there had once been habitation there: but it had now disappeared. And this ...

¹¹⁸ Duzer 2008, 199.

¹¹⁹ Durme heeft hier een openingshaakje, maar geen bijhorend sluithaakje (achter minnebroer)

¹²⁰ Moet zijn ‘einde’ (van ‘oosteinde’)?

¹²¹ Durme: ‘quam...’

¹²² Moet zijn ‘lanck,’?

¹²³ Verbeterd voor ‘Monick’.

¹²⁴ Durme: ‘berdts’ (de woorden betekenen allebei hetzelfde: de boord van een schip).

¹²⁵ Durme: ‘truncken’.

¹²⁶ Durme: ‘dat’.

Het ‘smalle landt vorscreben’ is Dee’s ‘narrow tayle of land’, Groenland dus, waar twee settlements zijn: Eytribyggð en Vestribyggð, wat volgens mij Cnoyens Oosteind en Westeind zijn. Dat alleen in de Oosteind bewoning is komt overeen met Ivar Bardarsons verslag, dat het Vestribyggð verlaten is: ‘Al het voorafgaande werd ons verteld door Ivar Bárðarson Groenlander, die jarenlang de hoofdopzichter van de bisschopszetel te Gardar in Groenland was, dat hij dit alles gezien had, en hij was een van degenen, die waren aangesteld door de rechtsman om naar de Westvestiging te gaan tegen de Skrælings om de Skrælings uit de Westvestiging te verdrijven, en toen ze daar aankwamen, vonden ze niemand, noch Christen noch heiden, alleen wat wilde koeien en schapen en ze slachtten de wilde koeien en schapen als voedsel, zo veel als de schepen konden dragen, en zeilden toen daarmee zelf huiswaarts, en de genoemde Ivar ging mee.’¹²⁷

Afb. 7: Detail Carta Marina: De Pygmæis Gruntlandiæ.¹²⁸

commerce dar si (Pygmaei credo dicti) in waren wat¹²⁹ dan 6 gradus breed was (dats 20 dachvaert) ende dat ment gaen mocht te voete: ende 10 graet lanck: dat is 33* dachvaert. So laghe (seide hij) aen dat oosteinde een Zugende Zee daerse 5 in vergaderden, (die door de gheberchte commen) van den¹³⁰ 19 vorscreven meren. Ende dese Zugende Zee is wijt bij 12 Fransche mijlen: Ende over dese Zugende Zee, ontrent¹³¹ 4 dachvaert. (regel ontbreekt)

area where they (the mentioned Pigmies I believe) were in which then was 6 degrees broad (which is 20 days journey) and one can go there on foot: and 10 degrees long: which is 33 days journey. So there was laying (he said) on the east end a sucking sea where the five came together in, (that came through the mountain range) of the 19 mentioned lakes. And this sucking sea is near 12 French miles wide: and over this sucking sea about 4 days journey. (Line missing)

Het woord ‘commerce’, dat 6x in de tekst voorkomt, is onduidelijk. In het woordenboek (WNT) is het niet te vinden. In het Frans en Engels is de betekenis duidelijk: ‘handel’, wat hier niet bedoeld kan zijn, aangezien het betrekking heeft op een gebied (area).¹³²

¹²⁷ Seaver 1996, 105. Seaver veronderstelt, dat de bewoners Ivars schip al van verre zagen aankomen en om de belasting te ontduiken zich in de heuvels hadden teruggetrokken met wat ze mee konden nemen. De door Ivar aangetroffen koeien en schapen kunnen nooit de winter hebben overleefd (dus echt wild zijn). Skrælings (Inuit) kwamen zelden daar en van een aanval of vijandige opstelling was volgens Seaver geen sprake. Zie ook Nansen 1911, II, 108; Ivar Barsen = Iffuer bort; de rechtsman is de *lagmand*, modern Noors ‘lagmann’: rechter in een arrondissementsrechtbank. Huiswaarts wil zeggen: terug naar de Oostvestiging.

¹²⁸ Vgl. Spies 1994, 92 afb. 37 uit *De Mira Nat. Rervm Sep*. Mogelijk zijn de twee afgebeelde figuren Pining en Pothorst, twee beruchte piraten, die wegens hun gruwelijke wandaden door de gezamenlijke koningen van de noordelijke landen ver van elke menselijke samenleving verbannen waren, aldus Olaus Magnus 1555, 70, maar dan is de tekst over de pygmæi zinloos. (Spies 1994, 91f; Henning 1956 IV, 247-258)

¹²⁹ Verbeterd voor ‘bat’, naar Durme: ‘vat’.

¹³⁰ Durme: ‘vanden’.

¹³¹ Durme: ‘omtrent’.

¹³² ‘commer’ is soms een samentrekking van ‘koopman’. Letterlijk betekent ‘kommerke’ een kleine kommer (last, lading), maar dat is niet in overeenstemming met ‘in die commerce’ en ‘een commerce, die’. Taylor 1956, 59f vertaalt met ‘country’. Marco Polo (Boek II, c. 44) spreekt over ‘the Great Kaan's *Comercque*, that is to say,

Dee* merkt op: ‘This Inhabited place (of 10 degrees long and 6 degrees broad) may have an other more artificiall exposition then so by dayes journeis to understand the degrees of longitude, in that place about 80 degrees of latitude. And so to reckon 3 dayes journey and $\frac{1}{3}$ ¹³³ upon one degree of longitude there being but 10 of our myles. But a degree of latitude in all places is of 60 of our British myles. But it may be understood of a great Circle, as journeys by land are made and discoursed commonly.’

Een voetnoot niet van Dee merkt op: ‘Hugo de Hibernia, Minorita, prolixam valde peregrinatione¹³⁴ fecisse¹³⁵ per mundum scribitur quot¹³⁶ in tam longo¹³⁷ videt¹³⁸ itinere sedulitate non modera¹³⁹ chartis commisit. Claruit A° 1360, sub Edwardo eius appellatiōis¹⁴⁰ tertio Anglorum Rege. Baleus, in libro de Scriptoribus Hiberniae.’¹⁴¹ Oftewel Hugo van Ierland, een minnebroeder, zeer langdurig omzwervingen gemaakt door de wereld, schreef, wat hij tijdens zijn lange dwalen zag ijverig niet gematigd op een kaart bijeenbracht. Hij verklaarde AD 1360 onder Edward, die genoemd wordt de derde, koning van de Engelsen. Aldus Baleus oftewel John Bale, die in zijn *Centuria Decimquarto*, XCVI schrijft: ‘Hugo, genaamd “van Ierland”, wiens andere naam onbekend is, was Iers van geboorte en trad in de orde der Franciscanen. Hij nam de levenswijze die zij betrachtten aan en gezegd wordt dat hij als zwerfmonnik wijd door de wereld reisde. En wat hij op zijn reis zag, bracht hij met de grootste zorg op papier. Nu is niets over van zijn onbeloonde ploeteren behalve zijn opname in de classe van beroemde schrijvers. Want die Norfolk Benedictijnse monnik, die een catalogus van oude schrijvers maakte, vergat deze man niet. Hugh, zegt hij, van Ierland, een Minoriet, schreef een reisverslag in een boek. Dat is wat hij zegt. We lezen over geen ander werk van deze Hugh, maar gezegd wordt, dat hij bloeide in 1360 AD tijdens de regering van koning Edward III.’¹⁴²

Ende <i>af den</i> west ... ¹⁴³ commerce is weder een Zugende Zee, in der ¹⁴⁴ welken drie ander meren (van den ¹⁴⁵ 19 vorscreven) ghingen ¹⁴⁶ . Ende dat meer, daer sij (Naves credo dictae) inghecommen waren, liep oock daer in. Ende alle* die meren die crom looppen, wanneer sij	And on the west [end] area is again a sucking sea, in which three other lakes (of the 19 mentioned) went. And the lake, where they (the mentioned ships I believe) had come in, ran also there in. And all the lakes that run curved, when they came out of the mountain
---	--

his custom-house, where his toll and tax are levied.’ Het commentaar legt uit: ‘This word, founded on the Latin *commercium*, was widely spread over the East with the meaning of *customs-duty* or *custom-house*. In Low Greek it appeared as [Greek: *kommerkion*] and [Greek: *koumerkion*], now [Greek: *komerki*]; in Arabic and Turkish as *kumruk* and *gyumruk*, still in use; in Romance dialects as *comerchio*, *comerho*, *comergio*, etc.’

¹³³ Durme: ‘ $\frac{1}{2}$ ’.

¹³⁴ Durme: ‘peregrationem’.

¹³⁵ Durme: ‘feciss.’

¹³⁶ = quod? Durme: ‘quae’.

¹³⁷ ‘longo’ niet bij Taylor.

¹³⁸ Durme: ‘vidit’.

¹³⁹ Durme: ‘modica’.

¹⁴⁰ = appellatimis? Durme: ‘appellationis’.

¹⁴¹ Baleus = John Bale, wiens boek *Scriptorum illustrium Maioris Brytanniae, quam nunc Angliam & Scotiam vocant catalogus* (Basle, 1557) heet, wat de opvolger is van *Illustrim Maioris Britanniae scriptorum, hoc est, Angliae, Cambriae, ac Scotiae summarium*, &c. (1548/9). Voetnoot van Hakluyt?, die het ‘boek’ van Dee kan hebben gelezen, aangezien zijn vertaling van Mercators legende melding maakt van de 54°, maar als schrijver van de *Inventio* voor Nicholas van Lynn opteert.

¹⁴² Taylor 1956, 67 naar de *Scriptorum*... 1557. Zij wijst er op, dat de vermelding naar *De Scriptoribus Hiberniae* foutief is, want Ierse schrijvers worden niet apart vermeld.

¹⁴³ Hier ‘einde der’ van ‘westeinde’? Volgens Durme is hier de ontbrekende regel.

¹⁴⁴ Durme: ‘inder’.

¹⁴⁵ Durme: ‘vanden’(zie eerder).

¹⁴⁶ Durme: ‘ghinghen’ (zie eerder).

vvt¹⁴⁷ den gheberchte quamen, die setten de scepen flucks aen. Maer wat meren recht op de binneste meren loopen daer de 19 meeren in vergaderen, daer moeten die scepen, van nootswegen, neerwaert driven, ende blijven verloren. Oock seide dese minnebroer, dat dese binneste meren .4. waren: en dat die aen huer westeinde lagh, waer breet wel 34 Fransche mijlen. Ende dat op de ander sijde van die zee waer dat beste ende ghesontste Landt van al Septentrion. Oock seijde hij, dat die zee die hem aen doosteinde lagh, nommermeer en mochte beuriesen¹⁴⁸: om datter¹⁴⁹ so vele meren in vergaerden: ende sij daer tot enghe wal, dat den stroom seer sterck was. Maer die hem aen dat westeinde lagh plach meest alle iaer te bevriesen: ende bleef somtijt 3 maenden bevrosen. Ende in dit landt en hadde hij gheen teeken van habitatie vernomen: Maer in een commerce die recht Nord teghen hem over lagh, daer hadde hij die boorde van scepen, ende troncken¹⁵⁰ ghesien. Alle dese 4 commerce sijn hooghe offen landen, sonder eenich ghebercht dat 4 vadem [sic] hoogh ware. Daer sijn veel boschen van Brisili.¹⁵¹ ** Want deser Priester (cum Astrolabium) (regel ontbreekt)	range, they gave the ships much speed. But those lakes that ran straight into the inner lakes where the 19 lakes come together in, there those ships have to drift downward out of necessity, and stay lost. Also this Minorite said that these inner lakes were 4: and that the one on their west end was at least 34 French miles broad. And that on the other side of that sea there was the best and healthiest country of all Septentrion. Also he said that that sea that lies on the east end nevermore could freeze: because so many lakes came in there together: and become there a narrow wall, because the current was very strong. But the one that was lying on the west end usually froze each year: and stayed frozen sometimes for three months. And in this land he did not see a sign of habitation. But in an area that was lying straight north over against him, there he had seen the boards of ships, and the trunks. All these 4 areas are high open lands without any mountain that was 4 fathom high. There are many forests of brazil-wood. Because this priest (with the astrolabe) (line missing)
---	--

Dee* merkt op: 'Notable warning of the making of *the* indrawing Seas: which to pas and *which* to shonne, as being *dangerous*.' Ook hier betreft het de mogelijkheid van een Noord-west-doorgang langs de maalstroom.

Dee** merkt op: 'Much Brasill growing here.' Aan deze 'brisili' (brasil) refereert ook John Day in zijn 'brief aan Columbus' (over de reis van John Cabot): 'It is considered certain that the cape of the said land was found and discovered in the past by the men from Bristol who found "Brasil" as your Lordship well knows. It was called the Island of Brasil, and it is assumed and believed to be the mainland that the men from Bristol found.'¹⁵² Van oorsprong is Brazil (Hy Breasail = O'Brazil = het gelukkige eiland) het Land van de Eeuwige Jeugd uit de Ierse mythologie, dat ten westen van Ierland in de Oceaan werd gedacht te liggen. Fra Mauro meldt op zijn wereldkaart (1453): 'I. de Berzel, queste isole de Hiberniae son dite fortunate.' Volgens Hennig was de verwarring rond de positie van dit fabeleiland op een gegeven moment zo groot geworden, dat Pizigano op zijn kaart van 1367 drie eilanden met de naam Brasil opvoerde: een ten westen van Ierland, een tweede ten zuidwesten van Ierland en een derde noordelijk van de Canarische Eilanden, ter hoogte van Cadix. En ook de Solerikaart van 1360 kent deze drie eilanden Brasil. De zaak wordt nog extra verward door de

¹⁴⁷ Verbeterd voor 'wt', niet bij Durme.

¹⁴⁸ Verbeterd voor 'beuriesen', ook Durme.

¹⁴⁹ Durme: 'datt er'.

¹⁵⁰ Durme: 'tronken'.

¹⁵¹ Verdam, 116: Bresil, *brisiel*: brezielhout; als roode verfstof gebezigd. Ook *breselie*-, *bresilien*-, *briseliën*hout; Supplement, 81: breseliout 'fernambukhout, breziliehout'.

¹⁵² Naar Williamson 1962, 212-214.

combinatie met het al even schimmige eiland van St. Brandaan.¹⁵³ Cabot dacht na het bereiken van Labrador het eiland Brazilië (op één hoop gegooid met het fabeleiland der Zeven Steden oftewel Antilia) bereikt te hebben doordat hij er brasilhout aantrof, maar later ontdekte men in Brazilië grote hoeveelheden van dit hout en kreeg dit land de naam van het fabeleiland. Al in de jaren 1504-06 werd het door Cabral ontdekte land herhaaldelijk met ‘Brazil’, ‘Bresil’, ‘terra nova de Prisilli’, etc. aangeduid.¹⁵⁴ Ruysch noemt Zuid-Amerika ‘Terra Sancte Crvcis sive Mvndvs Novvs’ naar de dag van de ontdekking, maar een van de rivieren ten zuiden van ‘Capvt S. Crvcis’ heet ‘Rio de Brasil’ en in zijn legende over de nieuwe wereld (*Mvndvs novvs*) maakt hij melding dat de Portugezen hiervandaan verschillende soorten hout verschepen: brazil-, verzien- en kassiehout.¹⁵⁵

....¹⁵⁶ dese 4 commercen leet een Drayende ...¹⁵⁷* daer dese 4 Zugende Zeen in vallen, die Septentrion deelen. Ende dese zee leet een¹⁵⁸ <i>weinig</i> recht of sij onder ghegaen waer, ende of men dwater ghoot duer eenen¹⁵⁹ trechter. Sij is aen alle sijden vanden¹⁶⁰ Polus 4 graet breed, dat is 8 ...¹⁶¹ te samen wijt: sonder dat recht onder den <i>Pole</i> leet een blote rotse int middel van deser zee ...** in haren omganck heeft ontrent 33 Fransche mijlen, ende is al aymant steen.*** Ende is so hooghe (so de Priester seide) dat hem sijn V...¹⁶² gheseyt hadde die vanden Minnebroer dat <i>Astrolabium</i> voer een Testament ontfangen hadden¹⁶³ ... de¹⁶⁴ den Minnebroer selve hadde hooren segghen ... dat men rontomme vanden cant vander zee siet <i>ende</i> is blinckende swert. Ende daer en ... wast niet aen, want daer en is niet so <i>veel</i> als een hantvol eerden aen. Dit¹⁶⁵ <i>waren</i> de scriften ende worden vanden Minnebroeder: die ... sindert¹⁶⁶ (¹⁶⁷) vijf werf tot den Coninck	Between these 4 areas lies a whirl-[pool] where these 4 sucking seas, that divide Septentrion, fall in. And this sea lays a bit straight as if she was gone under, and as if one pours water through a funnel. She is on all sides of the pole 4 degrees broad, that is 8 [degrees] together wide: without that straight under the pole lies a naked rock in the middle of this sea ... in its circumference has about 33 French miles and is all loadstone. And is so high (so the priest said) that his father told him who received from that friar that astrolabe for a testament ... who had heard the friar say himself ... that one sees [it] from all sides of the sea and is shiny black. And there ... does not grow, because there is not so much as a handful of earth on [it]. These were the writings and words of the Minorite: who ... since (...) went five times to the king of England for business: which one finds in a book, which is called <i>Inventio Fortunae</i>: whereof this Minorite is himself the author.
--	--

¹⁵³ Hennig IV (1956), 328f; vgl. Brincken 1992, 166 over de kaart van Modena (rond 1450) ‘mit *Brezil* westlich von Irland für *Brendani Insula*.

¹⁵⁴ Hennig IV, 339f.

¹⁵⁵ Bartelink 2010, 14: ‘avehundur hinc a Lusitanis ligna brasi alias verzini et cassiae.’ Brazilhout: verfhout waarnaar Brazilië, dat eerst de naam Terra da Santa Cruz (Land van het Heilig Kruis) gekregen had, na 1540 genoemd werd. Het donkerrode of bruingle hout werd vooral voor de bereiding van verfstoffen aangewend. Verzienhout (verzinihout) was een soort eikenhout, terwijl kassiehout (cassiashout) afkomstig was van een tropische boom met zeer lange, peulachtige vruchten (ook trommelstokken genoemd), die een sterk purgerend moes bevatten. Bartelink overziet het woord ‘alias’, dus verzini is hetzelfde als brasi.

¹⁵⁶ Hier: ‘Tusschen’?

¹⁵⁷ Hier: ‘kolk’? (voor het Engelse Poole).

¹⁵⁸ Verbeterd voor ‘en’.

¹⁵⁹ Durme: ‘enen’.

¹⁶⁰ Durme: ‘vandel’.

¹⁶¹ = ‘graet’ of ‘mijles’ of ‘dachvaert’ of ‘kenning’.

¹⁶² = ‘Vader’?

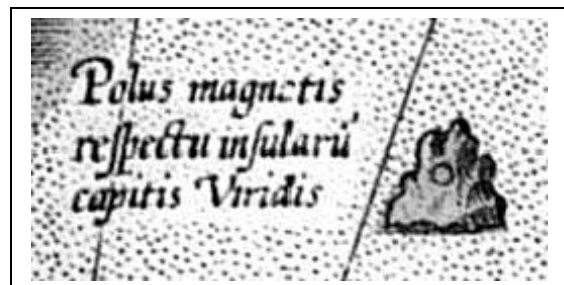
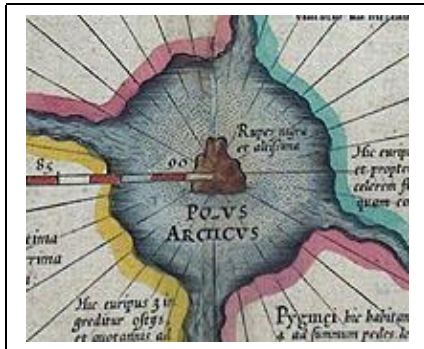
¹⁶³ Moet zijn: ‘hadde’, nl. het astrolabium van de minnebroer; gevolgd door ‘ende’? Anrooij 2000, 23 ziet in het ‘Testament’ een bijbelhandschrift; Seaver 2004, 221 spreekt ook van een ‘Bible’.

¹⁶⁴ = die?

¹⁶⁵ Durme: ‘Dat’.

van Inghelant track om saken wille: Die men¹⁶⁸ vint in eenen boock dat men heet Inventio Fortunae****: daer dese Minnebroeder selve Autor van is. Die vorseide Priester seide noch tot den Coninck van Norwegen dattet in die commerce daer hij woonde¹⁶⁹, niet ses werf des iaers en regenden *****: ende dat selve was stofregen, duerende¹⁷⁰ niet boven 6 of 7 uren. Ende dattet daer ... (regel ontbreekt)

The priest mentioned said also to the king of Norway that in the area where he lived it rains not six times a year: and that is was dust rain that did not last more than 6 or 7 hours. And that it there ... (line missing)

Afb. 8: Mercators Noordpool (a: Rupes nigra et altissima) en Magnetische Pool (b: Polus magnetis respectu insularum capitis Viridis)

Dee* merkt op: 'A Whirle Pool in the Midst, about under the North Pole.' Ook Ruysch heeft het in zijn legenda over een 'trechter': 'Hanc complectitur mare sugenum fluidum instar vasis aquam deorsum per foramina emittentis (Hier komt de zuigende zee als een stroom bijeen geheel als een watervaas die neerwaarts door openingen [= trechter] uitgegoten wordt).¹⁷¹

Dee** merkt op: 'The Whirle Poole [is] 480 myles [d.w.z. 8 graden van 60 mijl] over, or wide, excepting the diameter of the great Rock in the middes.'

Dee*** merkt op: 'A wonderfull great and high rock, right under the North Pole, and in the midst of the foresayd Whirle Poole.' Ruysch heeft over de rots de volgende legende: 'Legere est in libro *De Inventione Fortunati*: Svb polo arctico rvpem esse excelsam ex lapide

¹⁶⁶ Verdam, 539: = *sider*: bijw. voorz. en voegw. I. bijw. 1. Sedert dien tijd, van een bepaalde tijd af, vervolgens; 2. later, daarna, naderhand; II. voorz. Sedert, van – af; III. voegw. 1. Sedert, nadat; 2. naardien.

¹⁶⁷ Ruimte bedoeld (door Dee?) voor een jaartal?

¹⁶⁸ Durme: 'Diemen'.

¹⁶⁹ Durme: 'woonden'.

¹⁷⁰ Verbeterd voor 'dueren de'.

¹⁷¹ Hoe misverstanden in de wereld komen: Deze legende van Ruysch wordt door David B. Quinn 1973, 82-4 aan Behaim toegeschreven: 'Behaim was familiar with the medieval English source of the northern lands [...], the "Inventio Fortunata", and had had inscribed on his globe, at the North Pole, what has been translated as follows: "In the book 'De inventione fortunata' it may be read that there is a high mountain of magnetic stone, 33 German miles in circumference. This is surrounded by the flowing 'mare sugenum' which pours out water like a vessel through openings below. Around it are four islands, of which two are inhabited. Extensive desolate mountains surround these islands for 24 days' journey, where there is no human habitation.' Quinn maakt geen melding van Ruysch. Vervolgens wordt deze aan Behaim toegeschreven legende door Seaver (1996, 135, 262; 2001, 247) uitgebreid herhaald, terwijl zij wel Ruysch vermeldt en zelfs zijn verwijzing naar de 'Inventio'. Quinn citeert Nansen 1911, II, 289, waar het citaat vooraf wordt gegaan door de zin: '... the countries about the North Pole on Behaim's globe bear a remarkable resemblance to Ruysch's map of 1508, where this note is given at the North Pole', waarna het citaat volgt van Ruysch en dus niet van Behaim.

magnete .33. miliarivm germanorvm ambitv (Te lezen staat in het boek Over de *Inventione Fortunati*: Onder de noordpool is een hoge berg van magneetsteen met een omtrek van 33 Duitse mijlen).’

Dee**** merkt op bij ‘Fortunae’: ‘*Aliter Fortunatae*’, zoals eerder is gemeld. Naar een boek genaamd *Inventio Fortunatae* bestaan diverse verwijzingen, waarop door Taylor is gewezen, en sinds haar artikel is daar nog de verwijzing uit de John Day-brief bijgekomen. John Day begint zijn brief met de woorden: ‘Your Lordship’s servant brought me your letter. I have seen its contents and I would be most desirous and most happy to serve you. I do not find the book *Inventio Fortunata* (*el libro ynvincio fortunati*), and I thought that I (or he) was bringing it wit my things, and I am very sorry not [to] find it because I wanted very much to serve you. I am sending the other book of Marco Polo and a copy [schets] of the land which has been found [by Cabot].’¹⁷² Het is dus in het geheel niet duidelijk om wat voor boek het gaat, wel dat het ook in dit geval een anoniem boek betreft. Taylor merkt op, dat Bartolomé de las Casas in zijn *Historia de las Indias* (1570), sprekend over vliegende en brandende eilanden in de westelijke oceaan, zegt: ‘Er wordt melding van het zelfde gemaakt in het boek genaamd *Inventio Fortunatae*.’¹⁷³ Quinn wijst er echter op, dat Las Casas spreekt over eilanden ten westen van Kaap Verde en de Azoren, waaraan gerefereerd wordt door Sint Brendan evenals door een boek genaamd *Inventio fortunata*.¹⁷⁴ Hier valt te denken aan wat Maerlant in zijn *Spiegel Historiael* over Brandaan zegt, die zeven jaar op zoek is geweest naar ‘Deylanden, die de bouken plien / te hetene Fortunaet bi namen.’¹⁷⁵ Sint Isidoor van Sevilla, die een invloedrijke encyclopedie schreef (tussen 599 en 636), zegt over deze eilanden: ‘*Fortunatae Insulae faelices et beatae fructuum ubertate ... poma sylvarum parturiunt, fortuitis vitibus juga collium vestiuntur*,’ wat volgens Westropp aanleiding zou hebben gegeven tot Brendans ‘*Insula Uvarum*’ (Druiveneiland) en het Noorse ‘*Vínland*’ (Wijnland).¹⁷⁶ De naam *Fortunae* (= van Fortuna) komt ook voor. In een brief van koning Alfons IV van Portugal aan paus Clemens VI van 12 februari 1345 is sprake van ‘het land van de Eilanden van Fortuna’ (*[terra] insularum Fortunae*), terwijl Luis de la Cerda zich in een brief aan dezelfde paus (28 november 1344) ‘koning van Fortunia’ noemt, daarmee doelend op de Canarische Eilanden.¹⁷⁷ Op de Vaticaanse Mela-kaart uit het begin van de 15^e eeuw liggen voor de Afrikaanse kust de *Insule Fortunate* en de tekst bij de graden meldt: ‘*Maior longitudo terre cognite quatenus sub*

¹⁷² Williamson 1962, 212f; Quinn 1967, 207. Een foto van de brief is te vinden in Quinn 1973 (na p. 294); de Spaanse tekst van de brief bij Mahn-Lot 1964, 523-524.

¹⁷³ Taylor 1956, 63 (boek I, c. 13); Quinn 1967, 207f naar Las Casas 1957, I, 48). Op de kaart van Ruysch is zo’n ‘brandend eiland’ te zien tussen IJsland en Groenland met de legende: ‘*Insvla hec in año dñv 1456 fvit totaliter cōbvsta* (dit eiland is in het jaar des Heren 1456 totaal verbrand, zie Seaver 1996, 217: ‘consumed by fire’; Spies 1994, 111: ‘wat duidde op een vulkaanuitbarsting’; Hennig 1950, II, 191)’.

¹⁷⁴ Quinn 1967, 207f, die ook wijst op de nog verder verwijderde referentie van Fernando Colón, die spreekt over *Juventus Fortunatus* (Juvenzio Fortunato), die melding maakt van twee andere vliegende eilanden (*isole volte*) ten zuidwesten van Kaap Verde.

¹⁷⁵ Anrooij 2000, 23 (*Spiegel Historiael* 3^e partie, bk. 6, c. 56, v. 10f).

¹⁷⁶ Westropp 1912-13, 232. Nansen 1911, I, 345 geeft de tekst van Isidoors *Etymologiarum* XVI.6.8: ‘The *Insulae Fortunatae* denote by their name that they produce all good things as though fortunate (*felices*) and blessed with fertility of vegetation. For of their own nature they are rich in valuable fruits (*poma*, literally treefruit or apples). The mountain-ridges are clothed with self-grown (*fortuites*) vines, and cornfields (*messis* = that which is to be cut) and vegetables are common as grass [i.e. grow wild like grass, are self-sown]; thence comes the error of the heathen, and that profane poetry regarded them as Paradise. They lie in the ocean on the left side of Mauretania [Morocco] nearest to the setting sun, and they are divided from one another by sea that lies between.’ Vrijwel hetzelfde zegt Ranulph Higden (14^e eeuw) in zijn *Polychronicon*: ‘A good climate have the *Insulae Fortunatae* that lie in the western ocean, which were regarded by the heathen as Paradise by reason of the fertility of the soil and of the temperate climate. For there the mountain-ridges are clothed with self-grown vines, and cornfields and vegetables are common as grass [i.e. grow wild]. Consequently they are called on account of the rich vegetation ‘*Fortunatae*’, that is to say *felices* [happy, fertile], for there are trees that grow as high as 140 feet.’ [ID., I, 346]

¹⁷⁷ Hennig III (1953), 251f naar Ordericus Raynaldus, *Annales ecclesiastica*, Köln 1691, XVI, 212 en 211.

*equinociali a meridiano qui transit per insulas Fortune ad Brammanas et metropolim Sinarum continet centum octuaginta gradus.*¹⁷⁸ Hier worden dus beide namen door elkaar gebruikt.

Dee***** merkt op: ‘No great showers of raine in these Regiones.’ Seaver ziet hierin een bewijs, dat de priester (met de astrolabe) Ivar Bardarson is: ‘Who but a native Bergen-man would comment on the lack of rain in Greenland? Compared with the rainy city of Bergen, Greenland is indeed dry.’¹⁷⁹ Maar de zin kan regelrecht uit Plutarchus’ beschrijving van de ‘Eilanden van de Gezegenden’ komen: ‘Regen valt er zelden en wanneer het valt, valt het met mate, maar ze hebben er gewoonlijk milde winden’.¹⁸⁰

hijt so seer saen waien dattet een wart ¹⁸¹ mullen ¹⁸² b ... deghe ¹⁸³ mede soude ghaen. Maer altoos is daer een Coele locht. Ende die ander 7 die bij hem waren, tuijghden ¹⁸⁴ dat sij dat ¹⁸⁵ selve haer oudt ¹⁸⁶ oock hadden hooren seggen, dat sijt oock noyt ghesien en hadden.	he saw it blow so much that a good mill ... good would go therewith. But always is there a cool air. And the other 7 that were with him testified that they themselves had heard their elders also say that, that they also had never seen it.
---	---

Dee merkt op: ‘*Fresh coole air* allwaies *there*.’ Ook dit wordt door Plutarchus gemeld: ‘De lucht is altijd fris en gezond.’¹⁸⁷

Wat hadden die ouden nooit gezien? Bij het vorige aansluitend is slechts de gedachte van Taylor zinvol, dat ook het eerste deel ontkennend moet zijn, nl. ‘nooit zag hij het zozeer waaen, dat er een molen op zou kunnen draaien’, wat in overeenstemming is met de legende van Mercator: ‘neque vero vnquam tantum ibi ventum esse vt moliae frumentariae circumagendae sufficiat.’ (Hakluyt: ‘and that there is never in these partes so much wind blowing as might be sufficient to drive a cornmill.’)¹⁸⁸

Haec sunt ad verbi omnia quae ex hoc Autore ante multos annos exscripsi &c. Bene vale, vir doctissime, mihique amantissime colende. 1577 Gerardus Mercator	These are literally all things that from that author I excerpted many years ago etc. Farewell, my very learned and very beloved honoured sir.
Hæc sunt ad verbum omnia quæ ex hoc Authore ante multos Annos excerptsi, etc. Bene vale	

¹⁷⁸ Brincken 1992, 141. De tekst vervolgt: ‘*Gradus autem V° stadia. Latitudo vero ipsis terre cognite que est a paralelo per Tilem insulam usque ad finem huius regionis que est australior equinociali gradibus XVI continet gradus octuaginta secundum Tholomeum in sua Cosmographia.*’ Brincken merkt op: ‘Der flache Ausschnitt der Kugel zeigt also den Teil eines Planiglob von 180 Längengraden mit dem Meridian, der durch die Fortunaten wie durch Bramana und die Hauptstadt Chinas geht.’

¹⁷⁹ Seaver 1996, 136. Seaver spreekt uit ervaring.

¹⁸⁰ Nansen 1911, I, 349: ‘Rain seldom falls there, and when it does so, it is in moderation; but they usually have mild winds, which spread such abundance of dew that the soil is not only good for sowing and planting, but produces of itself the most excellent fruit and in such abundance that the inhabitants have nothing else to do but to abandon themselves to the enjoyment of repose.’ (Plutarchus, *Leven van Sertorius*).

¹⁸¹ Verdam: wart = wert: Als bnw. 1. waard, een zekere waarde hebben; 2. een hoge waarde hebbend; in hoog aanzien, geacht; 3. uitnemend, edel; 4. dapper in de strijd; 5. bemind, geliefd. Mercator spreekt echter over een korenmolen (*molia frumentaria*): ‘zaadmolen’: ‘saetmuelen’?

¹⁸² Moet zijn ‘muelen’?

¹⁸³ = goed (zie Verdam, 131).

¹⁸⁴ Durme: ‘thuyghden’.

¹⁸⁵ ‘dat’ niet bij Taylor.

¹⁸⁶ Moet zijn ‘ouden’, ‘ouders’, ‘ouderen’ of ‘oudjes’?

¹⁸⁷ Nansen 1911, I, 349: ‘The air is always fresh and wholesome. Through the favourable temperature of the seasons and their imperceptible transition...’

¹⁸⁸ Taylor 1956, 61, 64.

Besluit:

De brief van Mercator is ondanks zijn kleinheid een gecompliceerde tekst, die uit vele lagen bestaat. De eerste laag is die van Dee, die de brief van Mercator overschrijft. De tweede laag is die van Mercator, die ‘exact’ Cnoyens itinerarium overschrijft, maar hier en daar om de zaak niet te rekken in het Latijn samenvat. De derde laag is die van Cnoyen, die in zijn boek zowel vertelt van een priester uit Bergen als van een Minoriet uit Oxford en dat combineert met een Arthur-verhaal. Vooral deze drievoudige derde laag is een ingewikkelde zaak: wat is van de priester, wat van de minoriet en wat komt uit de Daden van Arthur en wat is het verhaal van Cnoyen? Zo rekent Anrooij de beschrijving van Noordnoorwegen en de zuigende zee aan het begin tot Arthurs Gesten¹⁸⁹, wat niet logisch is, want Cnooyen zegt: ‘Ende hier teghen wonnen binnen Septentrion dat Clein Volck, daer oock in Arturus Gesten af staet.’ Dus zijn voorafgaande beschrijving komt niet uit Arthurs Gesten, maar het binnen Septentrion wonende ‘kleine volk’ wordt daarin wel vermeld. We zagen dat de beschrijving van Noordnoorwegen in hoge mate overeenkwam met de door Anrooij niet besproken kaart van Ruysch, die gebaseerd is op de *Inventio Fortunatae*. Na een kort vervolg van de beschrijving van de Septentrionale gebieden volgt een samenvatting van Mercator: ‘Dit en meer (haec et plura) van de Septentrionale gebieden is te vinden in de ‘Principio Gestorum Arturi’, wat echter niet slaat op wat voorafging (behalve de opmerking over het ‘Clein volk’, maar op wat volgt, nl. de onderwerping van deze gebieden door Arthur.

Twijfel aan het verhaal werd al snel geuit. Thomas Blunderville zei dit erover:

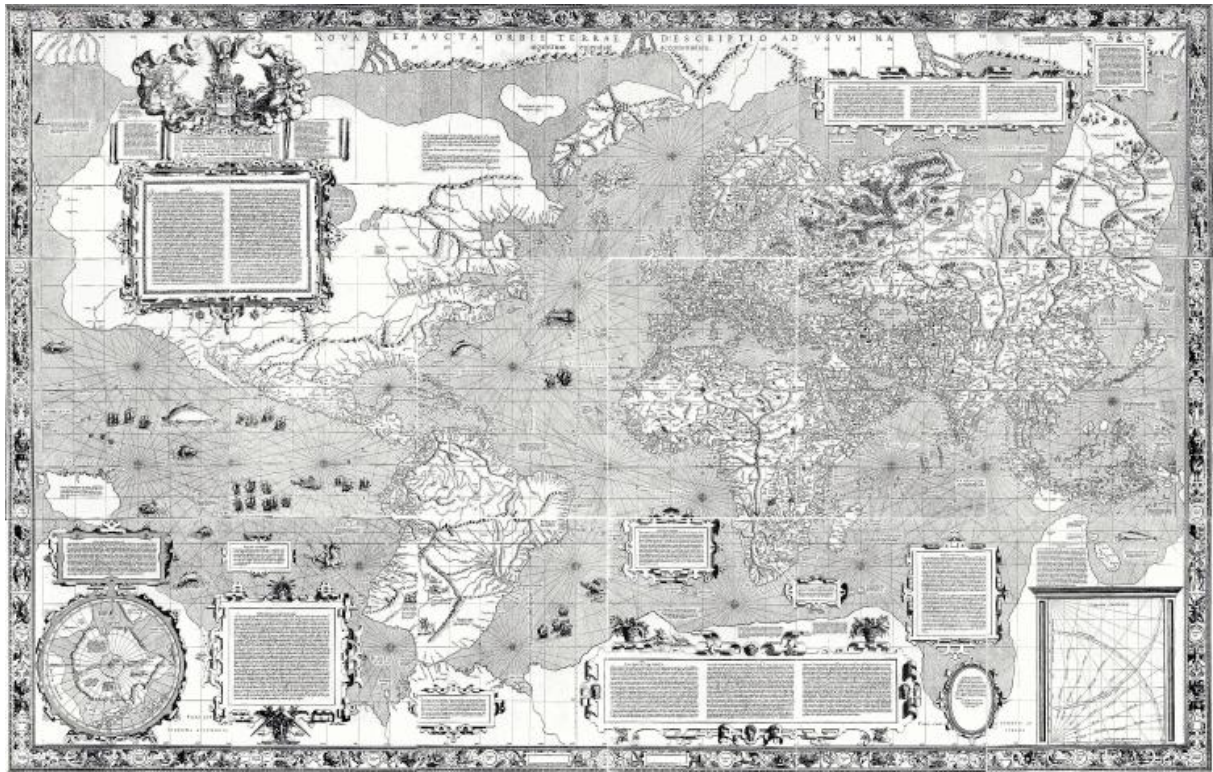
Neither doe I beleeeve that the Fryer of Oxford, by virtue of his Art Magicke, ever came so nigh the Pole to measure with his Astrolabe those cold parts together with the foure floods, which Mercator and Bernardus¹⁹⁰ do describe both in the front, and also in the nether end of their mapes, and unlesse hee had some colde devil out in the middle Region of the aire to be his guide, and therefore I take them in mine opinion to be meer fables.¹⁹¹

¹⁸⁹ Anrooij 2000, 21: ‘Deze (*Arturus gestalten*) opende met een beschrijving van de geografie van Noord-Noorwegen en het noordpoolgebied.’ ... ‘Na de geografische inleiding vervolgde *Arturus gestalten* met de eigenlijke belevenissen van koning Artur.’

¹⁹⁰ Dit is Bernardus Sylvanus, wiens wereldkaart uit 1511 door Leithäuser (1958, 222) is afgedrukt, die echter niet de gemelde ‘inzet’ bevat; het gaat dus om een andere, latere kaart.

¹⁹¹ Oleson 1964, 108 naar *His Exercises Containing Eight Treatises ... to the Furtherance of Navigation*, London 1613, p. 760.

the Polo-derived "*province of Bergi*" near a reference to the *Gestae* suggests the text must post-date Polo's Travels, c.1300.¹⁹²

Wereldkaart van Mercator uit 1569 met in de linkerbenedenhoek de noordpoolinzet.

¹⁹² Edward Watson, 'Lost Tales of the Arctic', 31-10-2014, clasmerdin.blogspot.co.uk. Gebaseerd op het artikel 'John Dee, King Arthur, and the Conquest of the Arctic' van Thomas Green in *The Heroic Age. A Journal of Early Medieval Northwestern Europe* 15, 2012 (op internet).

Literatuur

- Anrooij 2000 = Anrooij, Wim van, 'Schepen achter de horizon. Jacob Cnoyen uit 's-Hertogenbosch over koning Arthur', in: Besamusca, Bart, Frank Brandsma en Dieuwke van der Poel (red.), *Hoort wonder! Opstellen voor W.P. Gerritsen bij zijn emeritaat*, Hilversum 2000, 19-24.
- Artese 2003 = Artese, Charlotte, 'King Arthur in America: Making Space in History for *The Faerie Queene* and John Dee's *Brytanici Imperii Limites*', in: *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 33.1 (Winter 2003), 125-141.
- Bagrow-Skelton 1964 = Bagrow, Leo & R.A. Skelton, *Meister der Kartographie*, Berlin 1963
- Bartelink 2010 = Bartelink, Gerard, 'Novus Mundus – De Nieuwe Wereld', in: *Amphora* 29.3 (juni 2010) 13f.
- Blamires 1979 = Blamires, David, *Herzog Ernst and the otherworld voyage; a comparative study*, Liverpool 1979.
- Boorstin, Daniel J., *The Discoverers*, New York 1991 (= 1983) (2 delen)
- Brincken 1992 = Brincken, Anna-Dorothee von den, *Fines Terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, Hannover 1992 (Monumenta Germaniae Historica Schriften Band 36)
- D'Ailly 1930 = D'Ailly, Pierre, *Ymago Mundi*, (ed. Edmond Buron), I-III, Paris 1930
- Debrabandere 2003 = Debrabandere, Frans, *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*, Amsterdam-Antwerpen 2003.
- Durme 1959 = Durme, M. van, *Correspondence Mercatorienne*, Anvers 1959.
- Duzer 2008 = Duzer, Chet van, 'A Fourth Exemplar of Rosselli's Oval Planisphere', in: *Imago Mundi* 60 (2008), 195-201.
- Gerald of Wales 1988 (= 1951) = Wales, Gerald of, *The History and Topography of Ireland*, [Penguin] 1988 (= 1982/1951).
- Geoffrey of Monmouth, HRB = Monmouth, Geoffrey of, *The History of the Kings of Britain*, Harmondsworth 1976 (= 1966).
- Happel 1990 = Happel, Eberhard Werner, *Größte Denkwürdigkeiten der Welt oder Sogenannte Relationes Curiosae*, Berlin 1990 (= Hamburg 1684).
- Hennig II-IV = Hennig, Richard Carl Gustav, *Terrae incognitae* 2, Leiden 1950; 3, Leiden 1953; 4, Leiden 1956.
- Kejlbo 1980 = Kejlbo, Ib Rønne, 'Map Material From King Christian The Fourth's Expedition To Greenland', in: Koeman, Cornelius (hgg.), *Land- und Seekarten im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, München 1980, 193-211 (+).
- Kempers 1996 = Kempers, Bram, 'Een pauselijke opdracht. Het proto-museum van Julius II op de derde verdieping van het Vaticaanse paleis', in: Hendrix, Harald & Jeroen Stumpel (red.), *Kunstenaars en Opdrachtgevers*, Amsterdam 1996, 7-48.
- Kempers 1997 = Kempers, Bram, *Ruysch en Erasmus in Rome. Een kleine bespiegeling over multidisciplinariteit, internationalisering en kinderen*, Zesde P.C. Hooft-lezing, uitgesproken op donderdag 9 januari 1997 in de Aula van de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1996, (5)-11.
- Koeman 1964 = Koeman, C., *Abraham Ortelius. Sa vie et son Theatrum Orbis Terrarum*, Lausanne 1964.
- Korteweg 1989 = Broekhuysen, Klara H. & Anne S. Korteweg, 'Twee boekverluchters uit de Noordelijke Nederlanden in Duitsland', in: J.B. Bedaux (ed.), *Anna Quadriga Mundi. Opstellen over Middeleeuwse Kunst opgedragen aan Prof. Dr. Anna C. Esmeijer*, Utrecht 1989, 54-65 en 72-75 (van 49-75; deel door A. Korteweg over Ruysch).
- Leithäuser 1958 = Leithäuser, Joachim G., *Mappae Mundi. Die geistige Eroberung der Welt*, Berlin 1958

- Mahn-Lot 1964 = Mahn-Lot, Marianne, 'Colomb, Bristol et l'Atlantique Nord', in: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 19.3 (1964) 522-530.
- Marco Polo (ed. Manuel Komroff) = Polo, Marco, *The Travels of Marco Polo [The Venetian]*, (ed. Manuel Komroff) [Liveright] USA 1930 (= 1926)
- Meertens 1941 = Meertens, P.J., *De betekenis van de Nederlandse familienamen*, Naarden 1941
- Nansen 1911 = Nansen, Fridtjof, *In Northern Mists. Arctic Exploration in Early Times* (tr. Arthur G. Chater), 2 Vol, London 1911
- Oleson 1964 = Oleson, Tryggvi J., *Early Voyages and Northern Approaches 1000-1632*, London-New York 1964
- Peeters 1968 = Peeters, Leopold, *Historische und literarische Studien zum dritten Teil des Kudrunepos*, Meppel 1968
- Quinn 1967 = Quinn, David B., 'John Day and Columbus', in: *The Geographical Journal* 133 (1967) 205-209.
- Quinn 1973 = Quinn, David Beers, *England and the Discovery of America, 1481-1620. From the 'Bristol Voyages of the Fifteenth Century to the 'Pilgrim Settlement at 'Plymouth: The Exploration, Exploitation, and Trial-and-Error Colonization of North America by the English*, London 1973
- Ruddock 1974 = Ruddock, Alwyn A., 'The Reputation of Sebastian Cabot', in: *Bulletin of the Institute of Historical Research* XLVII (1974) 95-99.
- Santina 2006 = Siddhartha Della Santina, *Troubadourian Reconstructions: The poetics of discovery in the Renaissance*, Thesis Univ. Brit. Columbia 2006.
- Seaver 1996 = Seaver, Kirsten A., *The Frozen Echo. Greenland and the Exploration of North America ca AD 1000-1500*, Stanford 1996
- Seaver 2001 = Seaver, Kirsten A., 'Olaus Magnus and the "Compass" on Hvitsark', in: *The Journal of Navigation* 54, 2001, 235-254.
- Seaver 2004 = Seaver, Kirsten A., *Maps, Myths, and Men. The Story of the Vinland Map*, Stanford 2004.
- Secret 1981 = Secret, François, *Postelliana*, Nieuwkoop 1981.
- Spies 1994 = Spies, Marijke, *Bij Noorden Om. Olivier Brunel en de doorvaart naar China en Cathay in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1994
- Taylor 1956 = Taylor, E.G.R., 'A Letter Dated 1577 from Mercator to John Dee', in: *Imago Mundi* 13 (1956) 56-68.
- Van Dale = Geerts, G. & H. Heestermans, *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, Utrecht-Antwerpen 1984 (3 delen)
- Vaughan 1982 = Vaughan, Richard, *The Arctic in the Middle Ages* (rede), Groningen 1982
- Verdam = Verdam, J., *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage 1932
- Wallis 1980 = Wallis, Helen, 'Some new light on early maps of North America', in: Koeman, Cornelius (hgg.), *Land- und Seekarten im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, München 1980 (Wolfenbütteler Forschungen Bd. 7), 91-117 (+).
- Wallis 1992 = Wallis, Helen, 'Cartographic knowledge of the world in 1492', in: *The Mariner's Mirror* 78.4 (nov. 1992) 407-418.
- Westropp 1912-13 = Westropp, Thomas Johnson, 'Brasil and the legendary islands of the North Atlantic: Their history and fable. A contribution to the "Atlantis" problem', in: *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C. Archaeology, Linguistic, and Literature*, Vol. XXX, Dublin 1912-1913, 223-260 + plate XX-XXII.
- Williamson 1962 = James A. Williamson, *The Cabot Voyages and Bristol Discovery Under Henry VII*, Cambridge 1962.
- Yule = The Travels of Marco Polo. The Complete Yule-Cordier Edition (1920)